

The Soil Prisoners: An Archaeological Survey of Seyal Khasrow Groveyards in Bankol, Asman Abad, Ilam, West Central Zagros

Ali Nourallahi¹

Abstract

The Seyal Khasrow Groveyards are located 6 kilometers south of Gadmeh (geyamai) village, about 4.5 kilometers northwest of Morshedvand (mershavan) village and near the Karavaneh road in the forest heights of Bankol. It has excellent landscape to the Karzan small plain. This area is divided into two parts, cemetery and residential. The surface data obtained from the survey show that these works are contemporaneous and show that this graveyard belongs to the Iron Age I-III. Based on the architectural works and data, it is believed that this site has been considered in the late Bronze Age and also in the later periods, i.e. Iron Age IV, until now due to the suitable biological conditions. In this article, while providing a short introduction about the chronology of cemeteries or graveyards, it deals with the difference between the Iron Age chronology of Central Zagros and Northwest Iran, and then the background of archaeological studies as well as the geography of Bankol (including morphology, climatic conditions and vegetation) which in the formation and emplacement and direction of graves It has been effective and in the continuation of the survey and investigation of Seyal Khasrow graveyard, the architecture and structure of the graves and the surface data obtained from the sides of the destroyed graves, I have analyzed and compared them. The end, have tried to provide a conclusion of them.

Keywords: Iron Age; West Central Zagros; Bankol; Seyal Khasrow; Gray Pottery.

¹ Archaeologist & Independent Researcher, Zanjan, Iran. alinorallahy2536@gmail.com

Article info: Received: 25 March 2024 | Accepted: 4 May 2024 | Published: 1 July 2024

Citation: Nourallahi, Ali. (2024). "The Soil Prisoners: An Archaeological Survey of Seyal Khasrow Groveyards in Bankol, Asman Abad, Ilam, West Central Zagros". *Caspian*, Vol. 1 (2): 55-104.

<https://doi.org/10.22034/cj.2024.488264.1010>

Introduction

In the mountainous plain of Asman Abad and neighboring areas such as Aivan, Boli, Chavar, Arkavazi, Mehran, Dehluran and Abdanan districts and other neighboring areas, cemeteries and settlements from the Chalcolithic and Bronze Age have been excavated and investigated. Settlements are mostly located in the plains and on the banks of rivers and cemeteries in the mountainous and forested areas on the banks of streams and water springs. Based on the data obtained from there, they coincide with the Ubaid period (3-4 and its final period) corresponding to 4600-3600 BC, and the Bronze Age cemeteries coincide with the early dynasty of Godin II-III and III in central Zagros. This shows the extensive connections of these with the neighboring areas, which have crystallized in various formats. But regarding the Iron Age (1300/1250-550 BC), which coincides with the presence of Kassites, Medes, and Assyrians, for a long time, it was believed that some areas of western Iran, namely Lorestan and Ilam, entered the Iron Age about two centuries later, because the basis of the division of this era was on Dyson's results from the excavations of Hasanlu tepe, which was the basis for the chronology and division of this period throughout Iran, although this date proposed by Dyson was not consistent with the results of excavations carried out in the neighboring lands in the Middle East and was always questionable.

Obviously, this dating was a kind of break and lack of connection between the Iranian plateau and neighboring areas, including Asia Minor, Iraq and Jordan, where this period begins at least

200 years later. This issue had caused problems to investigate the cultures of this region in the desired time period (Late Bronze Age and Iron Age I) and created many questions and problems on the dating of this period, Levin was also concerned with the complexity and inconsistency of the northwest data (Sulduz Valley sequence) and its lack of generalization in this period have pointed to Central Zagros.

Vanden Berghe criticized this advanced chronology and he along with his students was advanced a different chronology for the cemeteries excavated, but for all these graveyards in the region, he followed Dyson's chronology. Later, the studies of Dyson's students and the review of the data from the Hasanlu layer 5 excavations by Michael Danti, in the results of Dyson's C14 dates in Hasanlu, the previous dates were transformed. Based on the revision, the Hasanlu 5 period is no longer considered Iron Age I and belongs to the late Bronze Age. Therefore, the date of the beginning of this period in e Hasanlu tepe was determined to be 1250 BC, which is considered the basis for the chronology of the Iron Age on the entire Iranian plateau. Therefore, the theory is that the beginning of the period known as the Iron Age is 1250 BC, followed by the period of Iron II from 1050 to 800 BC and Iron Age III from 800 to 550 BC. Danti therefore corrected Hasanlu's chronology and advanced new dates that were consistent with the results previously proposed by Vanden and his colleagues, as well as other areas of the Middle East, and ended the resulting problems. Vanden excavated many cemeteries in Ilam province, already realized the existence of this difference in the Iron

Age chronology of the Posht I Kuh district and the northwest, so he advanced a new chronology for the Ilam cemeteries, but he followed Dyson's chronology for all. In addition, Overlaet divided each period of the Iron Age into several sub-periods based on the chronology advanced by Vanden and the study of burial objects. These sub-periods were not favored by archaeologists.

The Seyal Khasraw cemetery is the link between the cemeteries of the Asman Abad region with that of the Aivan region (Gangir catchment area) and the Karzan plains and with the southern regions of Ilam province. In general, Asman Abad cemeteries can be divided into two groups depending on their location: the first is the ones which are on the edge of the Asman Abad River or at a short distance from it. Another group is cemeteries located near natural springs and in forest heights, and therefore, Seyal Khasraw cemeteries and several others are in the second group.

Methodology

This cemetery was investigated by the author for the first time in 2001-2. During the investigation, he obtained more information. In addition to the cemetery and the graves destroyed, the surroundings were also investigated. In this survey, apart from sampling the surface data, an effort was made to take pictures of all the destroyed graves, and also collect, design and codify the data obtained near each destroyed grave. Also, the architectural works and foundations of the stone ruins of the graveyard were examined, studied and documented

Seyal Khasraw Cemetery

Its geographic location is $33^{\circ}46'13.36''N$

and $46^{\circ}27'9.36''E$, and the height 1585 meters above sea level (Fig. 4-5). The cemetery is located 6 kilometers south of Gadme village and about 4.5 kilometers northwest of Morshedvand village and about two kilometers north of the road known as Karavaneh in the heights of the Bankol Forest. The surrounding and surface is covered with old oak trees with thick trunks (about more than 3 meters) and some of these trees are more than a few hundred years old. This area has a complete view of the small plain of Karzan, which is located at the beginning of Ghalarang Valley and Tang i Ghochali, which is the only way to cross the Manisht Mountain and reach the southern regions of Ilam province in the past and almost now, it acts as a funnel all roads pass through. At this point they become one. The ancient caravan route connects the Shirvan and Karzan Plains to the Ivan and Zarneh plains and from there to Mandali and Mesopotamia through the Gangir River Valley, and it is one of the important roads that researchers and travelers have mentioned. This cemetery is situated in small syncline, measuring 500 meters from northwest to southeast and 350 meters from northeast to southeast. In the northeast and parts of the west and south of it, today it is under the cultivation of cereals due to deforestation. The slope of this displacement is toward the southeast and continues with a relatively gentle slope to the southeast (Fig. 6-7).

Surface Data

In the surface survey of the cemetery and around of destroyed graves and the pits and holes caused by illegal excavations, 106 pieces of pottery sherds were collected, which includes the rim, body,

body with handle, container tube and pediment. Pottery is related to large vessels (pithos), jars, bowls, pipes and gutter pipes (teapots and pitchers) in the shape of tubular vessels (Fig. 18). 25 sherds are gray pottery and other data include flint arrow heads, clay bead, bone and metal slag.

The pottery sherds obtain from Seyal Khasraw is comparable to the pottery obtained from other Iron Age cemeteries, such as Gul Khanan Marde, Warkbud, Cham Zhi Momeh, Jub Gohar, Kal Valey and other cemeteries in the region. On the other hand, it shows homogeneity and exchanges with other areas of Zagros, including Iraqi Kurdistan.

Architecture

Every year, nomads set up their black tents around the wells and springs of this place in the middle of March and during the spring season. The surface of this area is covered with rubble and boulders belonging to architectural works that are scattered on the surface area. The foundations of these buildings can still be recognized, which are the foundations of rooms with rubble stone walls, around which, graves destroyed by smugglers can be seen. The graves are divided into several groups.

Conclusion

The Seyal Khasrow Graveyard contains artifacts from different periods of the Bronze Age to the Iron Age IV, which shows its special location. The Bronze Age works include large stone graves (in the north of the site) and foundations (in side of stream wells canal), and the Iron Age I-III works include pottery sherds, graves and stone foundations, and the

cemeteries and graves belonging to this period are located in the east of the site. The works of the Iron Age IV and the later era include buildings and spaces that are only traces remain today. These works show a way of living based on animal husbandry and herding based on seasonal migrations, which are thought to have migrated to the southern plains of Ilam province when the weather got colder, and returned to this region, which had a suitable biological condition, when it got warmer. Based on surface evidence and data, they were engaged in smelting and processing metals and pottery. Also, the examination of the pottery shows that this cemetery had a mutual relationship with neighboring areas, far and near. In general, the pottery data and the architecture of the graves show the homogeneity and contemporaneity with the cemeteries of Asman Abad and Ivan regions and the neighboring areas in Posht I Kuh Ilam and distant areas. The surface data shows the continuation of seasonal use of this area in different times, which is due to its suitable biological conditions, i.e. access to water, pasture and forest, which play an effective role in livelihood based on animal husbandry and herding. In general, Seyal Khasrow Graveyard belongs to the late Bronze Age and Iron Age I-III, which was used again in the Iron Age IV and later periods, the works of these periods include stone foundations (Zemegah) and the remains of stonework and black tent ovens. The remains of Zemegahs show the continuity of architecture from the Bronze Age and maybe earlier, which was popular in this region until about a century ago.

ته‌سیران خاک، بررسی باستان‌شناسی گورستان و محوطه سیل خسرو بانکول آسمان‌آباد ایلام در غرب زاگرس مرکزی

علی نوراللهی^۱

در این میدان
بر این پیکان هستی سوز سامان‌ساز
پری از جان بیاید تا فرو نشیند از پرواز
سیاوش کسرای

چکیده

گورستان و محوطه سیل خسرو در ۶ کیلومتری جنوب روستای گدومه در حدود ۴/۵ کیلومتری شمال‌غرب روستای مرشدوند و در نزدیکی راه موسوم به کاروانه در ارتفاعات جنگلی بانکول واقع است و چشم‌انداز کاملی بر دشت کوچک کارزان دارد. این محوطه به دو بخش گورستان و مسکونی تقسیم می‌شود. داده‌های سطحی به‌دست آمده از بررسی نشان‌دهنده همزمانی این آثار با هم است و نشان می‌دهد که این محوطه گورستان متعلق به عصر آهن III-I است براساس آثار و داده‌های معماری به گمان این محوطه در عصر مفرغ پایانی و همچنین دوره‌های بعد یعنی عصر آهن IV تا حال حاضر با توجه به شرایط زیستی مناسب مورد توجه بوده است. در این مقاله کوشیده‌ام ضمن ارائه درآمدی کوتاه درباره گاهنگاری گورستان‌ها، گاهنگاری عصر آهن زاگرس مرکزی و سپس به پیشینه پژوهش‌های باستان‌شناسی و همچنین وضعیت جغرافیای بانکول (از جمله ناهمواری‌ها، شرایط اقلیمی) که در شکل‌گیری و مکان‌یابی و جهت گورها مؤثر بوده و در ادامه بررسی گورستان سیل خسرو، معماری و ساختار گورها و داده‌های سطحی به‌دست آمده از کناره گورهای تخریب شده و تحلیل و مقایسه آنها بپردازم و در پایان نیز جمع‌بندی از مطلب ارائه داده‌ام.

واژه‌های کلیدی: عصر آهن، غرب زاگرس مرکزی، بانکول، سیل خسرو، سفال خاکستری.

^۱ دکتری باستان‌شناسی، پژوهشگر آزاد. alinorallahy@gmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۶ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۱۵ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۴/۱۱
استناد: نوراللهی، علی. (۱۴۰۳). "ته‌سیران خاک، بررسی باستان‌شناسی گورستان و محوطه سیل خسرو بانکول آسمان‌آباد ایلام در غرب زاگرس مرکزی"، کاسپی، سال ۱، شماره ۲: ۵۵-۱۰۴.

مقدمه

در دشت میانکوهی آسمان‌آباد و نواحی همجوار چون دشت ایوان، بولی، چوار، ارکوازی، مهران، دهلران و آبدانان و دیگر نواحی همجوار گورستان و استقرارهای از دوره مس‌سنگی و مفرغ بررسی و کاوش شده است. استقرارها بیشتر در دشت‌ها و کناره رودخانه و گورستان‌ها در ارتفاعات کوهستانی و جنگلی در کناره ایلراها و چشمه‌های آب واقع هستند و براساس داده‌هایی که از آنها به‌دست آمده هم‌زمان با دوره عبید (۳-۴ و دوره پایانی آن) مربوط به ۴۶۰۰-۳۶۰۰ پم و گورستان‌های عصر مفرغ هم‌زمان با دوره سلسله‌های قدیم III-II بین‌النهرین و گودین III در زاگرس مرکزی هستند. این موضوع نشان‌دهنده ارتباطات گسترده این نواحی با مناطق همجوار است که در قالب‌های گوناگون تبلور یافته است. اما درباره عصر آهن (۱۲۵۰/۱۳۰۰-۵۵۰ پم) که هم‌زمان با حضور کاسیان و مادها و آشوریان است، تا مدت‌ها تصور بر این بود که برخی از نواحی غرب ایران یعنی لرستان و ایلام حدود دو قرن دیرتر وارد عصر آهن شده‌اند، زیرا مبنای تقسیم‌بندی این دوران به نتایج دایسون از کاوش‌های تپه حسنلو برمی‌گشت که مبنای گاهنگاری و تقسیم‌بندی این دوره در سراسر ایران قرار گرفته بود هرچند این تاریخ پیشنهادی دایسون با نتایج کاوش‌های صورت گرفته در سرزمین‌های همجوار در خاورمیانه همخوان نبود و همواره سؤال‌برانگیز بود. آشکارا این تاریخ‌گذاری یک نوع گسست و عدم ارتباط فلات ایران با نواحی مجاور از جمله آسیای صغیر، عراق و اردن (Phil-lips, 1963; Collins et al., 2013, 2015; Badalyan & Avetisyan, 2007; Moorey, 1980; Render et al., 2016-2020) شد که این دوره حداقل ۲۰۰ سال دیرتر در آنها آغاز می‌شود. این موضوع سبب مشکلاتی برای بررسی فرهنگ‌های

این منطقه در بازه زمانی مورد نظر (اواخر عصر مفرغ و آهن I) شده بود و سؤالات و اشکالات زیادی بر تاریخ‌گذاری این دوره ایجاد کرد (بنگرید به طلایی، ۱۳۸۷: ۱۷۷)، لوین نیز به پیچیدگی و ناهمخوانی داده‌های شمال‌غرب (توالی دره سلدوز) و عدم تعمیم آن در این دوره به زاگرس مرکزی اشاره کرده است (لوین، ۱۳۸۱: ۴۵۸). از طرف واندنبرگ بر این گاهنگاری پیشنهادی، نقدهای صورت گرفت، گاهنگاری دیگری برای گورستان‌های که وی و شاگردانش کاوش کردند پیشنهاد داده شد (Hearinck & Overlaet, 2004: 128-134)، ولی برای کل گورستان‌ها این منطقه از همان گاهنگاری دایسون تبعیت کرد (Vanden Berghe, 1973a: 4-5). بعدها مطالعات شاگردان دایسون و بازنگری داده‌های حاصل از کاوش‌های لایه ۵ حسنلو توسط مایکل دانتی، در برآیندهای تاریخ‌های کربن ۱۴ دایسون در حسنلو، تاریخ‌گذاری‌های پیشین دچار دگرگونی شد. برپایه بازنگری انجام یافته، دوره حسنلو ۵ دیگر عصر آهن I محسوب نمی‌شود و مربوط به دوره مفرغ پایانی است. بنابراین تاریخ آغاز این دوره در محوطه حسنلو ۱۲۵۰ پم تعیین شد که مبنایی برای گاهنگاری عصر آهن در کل فلات ایران محسوب می‌شود (Danti & Cifarelli, 2015: 62-63; Danti, 2013b: 345-346; Danti, 2013a). بنا به این نظریه، آغاز دوره موسوم به عصر آهن ۱۲۵۰ پم و در ادامه دوره آهن ۲ از ۱۰۵۰ تا ۸۰۰ و آهن ۳ از ۸۰۰ تا ۵۵۰ پم است. بنابراین مایکل دانتی گاهنگاری حسنلو را تصحیح کرد و تاریخ‌های جدیدی پیشنهاد داد که با نتایجی که واندنبرگ و همکارانش بیشتر پیشنهاد داده بودند و همچنین سایر نواحی خاورمیانه همخوانی داشت و بر مشکلاتی که در نتیجه آن به‌وجود آمده بود خاتمه داد. واندنبرگ که در بسیاری از گورستان‌های استان

پیشینه مطالعات باستان‌شناسی

بررسی و کاوش‌های باستان‌شناسی در شمال استان ایلام امروزی به بررسی‌های دمرگان، گذار و سر اورل استین در سال‌های ۱۹۳۰-۱۹۴۰ برمی‌گردد که برای اولین بار محوطه‌هایی در شیروان، دره شهر و هلیلان مورد بررسی و کاوش قرار دادند (Godard, 1931; DeMorgan, 1897; Stein, 1940). از دلایل اینکه آنها به این منطقه برای بررسی‌های باستان‌شناسی سفر نکردند مسئله ناآرامی‌ها و درگیری‌های ایلات منطقه با حکومت مرکزی وقت بود (بنگرید به نوراللهی، ۱۳۹۵). به‌هررو دره چرداول و آسمان‌آباد برای اولین بار را اشمیت در سال ۱۹۳۱ میلادی با هواپیما بازدید و دو تپه نقشه‌برداری شد (اشمیت، ۱۳۷۶: ۲۲۹-۳۰۰). اما کاوش‌های باستان‌شناسی در این بخش از زاگرس مرکزی توسط هیئت امریکایی (هیئت هولمز) به سرپرستی اشمیت در لرستان (Schmi- det et al., 1989) و هیئت بامی (BAMI) (از ۱۹۶۵-۱۹۷۹ میلادی) به سرپرستی واندنبرگ در چندین گورستان از دوره مس‌سنگی، مفرغ و آهن را در مناطق همجوار (ایوان، چوار، ارکوازی، ملکشاهی^۱، ایلام، بدره، چرداول، میه‌خاص، آبدانان و دهلران) آغاز و انجام شد که توسط قاقاچیپان غارت شده بودند. ازجمله گورستان هکلان و پرچینه (Haerinck & Overlaet, 1996)، کال نساو و بان سورمه و چند گورستان دیگر (Haerinck & Overlaet, 2006, 2008)، شورابه چرداول (VandenBerghe, 1968, 2010)، (Vanden Berghe, 1972, 1992; Overlaet, 2003)، برد بل (Vanden Berghe, 1973a)، چم ژی مومه و پشت کبود (Haerinck and Overlaet, 1998; Vanden berghe, 1977; overlaet, 2003)، گورستان جوب گوهر و گلخان مرده، دارون A, B و چندین گورستان دیگر در شهرستان

ایلام کاوش کرده قبلاً به وجود این اختلاف در گاهنگاری عصر آهن منطقه پشتکوه با شمال غرب پی برده بود، بنابراین وی گاهنگاری جدیدی برای گورستان‌های ایلام پیشنهاد داد، ولی برای کل گورستان‌ها این منطقه از همان گاهنگاری دایسون تبعیت کرد (Vanden Berghe, 1973a: 4-5). علاوه‌براین اورلیت بر مبنای گاهنگاری پیشنهادی واندنبرگ و مطالعه اشیاء تدفینی هرکدام از دوره‌های عصر آهن را به چند زیر دوره تقسیم کرد. این زیر دوره‌ها از سوی باستان‌شناسان استقبال نشد (Haerinck & Overlaet, 2010: 284; Overlaet, 2005). گورستان سیل خسرو حلقه ارتباطی گورستان‌های منطقه آسمان‌آباد با منطقه ایوان (حوزه آبریز گنگیر) و دشت کوچک کارزان و با نواحی جنوبی استان ایلام است، در مجموع گورستان‌های منطقه آسمان‌آباد را بسته به موقعیت قرارگیری آنها به دو گروه می‌توان تقسیم کرد: گروه اول گورستان‌های هستند که در حاشیه رودخانه آسمان‌آباد و یا با آن فاصله کمی دارند (نوراللهی، ۱۴۰۱). گروهی دیگر گورستان‌هایی هستند در کنار چشمه‌های طبیعی و ایل‌راه‌ها در ارتفاعات جنگلی واقع‌اند که گورستان سیل خسرو و چند گورستان دیگر در گروه دوم قرار می‌گیرند. در این مقاله ضمن ارایه مقدمه کوتاهی درباره گاهنگاری گورستان‌ها، به اختلاف گاهنگاری عصر آهن زاگرس مرکزی با شمال غرب ایران پرداخته و سپس به پیشینه مطالعات باستان‌شناسی و همچنین وضعیت جغرافیای بانکول (ازجمله ناهمواری‌ها، شرایط اقلیمی) که در شکل‌گیری و مکان‌یابی و جهت‌گورها مؤثر بوده و در ادامه بررسی گورستان سیل خسرو، معماری و ساختار گورها و داده‌های سطحی به‌دست آمده از کناره گورهای تخریب شده و تحلیل و مقایسه آنها پرداخته‌ام و در پایان نیز جمع‌بندی آمده است.

^۱ گورستان کان گیمگ (کان گنبد) در دهستان گچان ملکشاهی متعلق به دوره مفرغ و آهن II-I را زنده‌یاد میرعبدین کابلی کاوش کرد.

۹۸۰۰۰ هکتار و ارتفاع ۱۰۵۰ متر از سطح دریا از ذخیره‌گاه‌های جنگلی مهم زاگرس مرکزی و استان ایلام امروزی است که دارای انواع درختان از جمله بلوط، زالزالک، پسته وحشی، انجیر، آلبالوی وحشی، کیکم و انواع درختچه‌های جنگلی است و درخت بلوط در آن بیشترین گونه است و از نظر پوشش گیاهی نیز دارای پوشش گیاهی مرتعی از جمله گونه‌های تیره گندمیان، جو وحشی، گون‌ها، گونه‌های علفی و خاردار (خارزرد، کنگر و فریون) است (جزیره‌ای و ابراهیمی رستاقی، ۱۳۸۲: ۱۳۵، جدول ۷). این ارتفاعات از دره‌های عمیق و نیمه‌عمیقی تشکیل یافته که در نتیجه دگرگونی و گسل‌های زمین‌شناسی دوران دوم زمین است و در کنار این عوامل در جای‌جای این ارتفاعات و دره‌ها چشمه‌های و چاه‌های آبی وجود دارد، که در طول سال دارای آب هستند و امروزه عده‌ای از کوچ‌نشینان و نیمه‌کوچ‌نشینان برای بخشی از سال را به خود جلب می‌کنند. این منطقه جنگلی که بین دشت‌های میانکوهی آسمان‌آباد، ایوان و دشت کوچک کارزان قرار گرفته و از غرب با تنگه گرمه از منطقه گیلان‌غرب جدا می‌شود، از دوره‌های پارینه‌سنگی^۲ تا حال حاضر جایگاه ویژه‌ای در زیست و معیشت ساکنان این دشت‌های میانکوهی داشته است. به‌طوری‌که در بررسی‌های باستان‌شناسی آثار و محوطه‌های از دوران پیش‌گفته تاکنون شناسایی شده است (نوراللهی، ۱۳۸۲؛ ۱۳۹۲) (تصویر ۱).

در جنوب به رشته‌کوه مانیش با ارتفاع ۲۶۱۰ متر که ادامه ارتفاعات کبیرکوه است، متصل

ایوان؛ گورستان ورکبود^۱، کل ولی (VandenBergh, 1966. 1968. 1973a. 1987; Haerinck and Overlaet, 1999. 2004; Overlaet, 2003) تولکه نام آهوزا، کتل گل‌گل (Overlaet, 2003; Vanden Berghe, 1973b)، چم‌چقل، دوریه، پاگل (Overlaet, 2003; Vanden Berghe, 1972. 1973. 1979). نتایج کامل آنها را واندنبرگ و شاگردانش منتشر کردند و تا حدود زیادی توانست وضعیت این مناطق را در این عصر روشن کند. در سال ۱۳۷۹ عباس مترجم جهت شناسایی و ثبت محوطه‌ها، شهرستان شیروان چرداول را مورد بررسی قرار دادند که طی آن تعداد ۸ محوطه در بخش غربی دشت آسمان‌آباد شناسایی شد (مترجم، ۱۳۷۹). نگارنده در سال ۸۱-۸۲ از منطقه آسمان‌آباد بازدید کرد و طرح پژوهشی خویش را با عنوان بررسی باستان‌شناسی پیش از تاریخ دره آسمان‌آباد به پژوهشکده باستان‌شناسی داد. طی این پژوهش باستان‌شناختی استقرارهایی از دوره پارینه‌سنگی تا دوره اسلامی بررسی و شناسایی شد (نوراللهی، ۱۳۸۲). طی این بررسی برای نخستین بار ۱۱ گورستان و چندین تک‌گور مربوط به دوره مس‌سنگی، مفرغ و عصر آهن III-I شناسایی و بررسی شد (بنگرید به نوراللهی، ۱۴۰۱).

ارتفاعات جنگلی بانکول

ارتفاعات جنگلی بانکول در عرض جغرافیایی ۴۶ درجه و ۳۲ دقیقه شمالی و طول جغرافیایی ۳۳ درجه و ۴۶ دقیقه شرقی با وسعت تقریبی

^۱ کاوش در ورکبود (ورکتو)، گورستانی واقع دشت کوچک چوار در حدود ۲۵ کیلومتری شمال‌غربی ایلام، در سال‌های ۱۹۶۵ و ۱۹۶۶ انجام شد. در ورکبود تعداد ۲۰۳ گور کاوش و حفاری شد. قدمت آن به عصر آهن III (قرن هشتم تا هفتم پ.م) برمی‌گردد. تدفین‌ها انفرادی است و مردگان معمولاً با سفال و اغلب با سلاح‌های آهنی (سر تیر، شمشیر و خنجر، سر نیزه، تبر)، گرز مفرغی، ظروف، خلخال، دستبند و انواع مهره همراه بوده‌اند. این محوطه، اگرچه اساساً دارای فرهنگ مادی محلی است، روابطی با آشور را نشان می‌دهد (Haerinck & Overlaet, 2004b).

^۲ ا.ه. رایت (H.E.Wright). براساس گرده‌های جمع‌آوری شده در غرب ایران و فعالیت‌های یخبندان در اروپا، ادعا کرد که تغییرات آب‌وهوایی وجود داشته است. وی می‌گوید: به‌نظر می‌رسد که تغییرات زیست‌محیطی از یک استپ خشک و سرد به ساوان بلوط و بنه (پسته وحشی) در حدود ده هزار سال پ.م رخ داده است که هم‌زمان با ظهور اهلی‌سازی اولیه گیاهان و حیوانات بوده است (Wright, 1967; H. E, McAndrews, J. H, W. Van Zeist).

تصویر ۲. نمایی از پوشش جنگل بلوط بانکول

Fig. 2. A Landscape of the Bankol Oak Forest

تصویر ۳. نمایی از پوشش جنگل بلوط بانکول

Fig. 3. Animal Husbandry and Vegetation of Bankol Oak Forest

می‌کند و از راه‌های مهمی است که پژوهشگران و سفرنامه‌نویسان به آن اشاره کرده‌اند (بنگرید به نوراللهی، ۱۳۹۰؛ طلایی و دیگران، ۱۳۹۳). این محوطه گورستان در ناودیسی کوچکی به ابعاد ۵۰۰ متر شمال غربی به جنوب شرقی و عرض ۳۵۰ متر شمال شرقی-جنوب شرقی آن است. در شمال شرق و بخش‌های از غرب و جنوب آن امروزه با جنگل‌زدایی زیر کشت غلات قرار دارد. شیب این ناودیس به جهت جنوب شرقی است و

است. این محوطه دید کاملی بر دشت کوچک کارزان^۱ دارد که در ابتدای دره قلا رنگ و تنگ قوچعلی واقع است که این تنگه که تنها مسیر عبور از کوه مانیش و رسیدن به نواحی جنوبی استان ایلام در گذشته و تقریباً حال است، به صورت قیفی عمل می‌کند که تمام راه‌ها در این نقطه یکی می‌شوند. راه باستانی کاروانه دشت شیروان و دشت کارزان را به دشت ایوان و زرنه و از آنجا از طریق دره رود گنگیر به مندلی و بین‌النهرین وصل

^۱ محوطه چیا صیفور که قدمت آن به دوره مس‌سنگی می‌رسد، در میان این دشت و در کنار رودخانه کارزان واقع است که از سراب کارزان سرچشمه می‌گیرد.

تصویر ۴. عکس هوایی از محوطه سیل خسرو
Fig. 4. Aerial Photo of Seyal Khasrow Groveyards

تنها در اواسط تابستان تا حدودی میزان آبدهی آنها کم می‌شود. باوجود این توان تأمین آب افراد چندین سیاه‌چادر و احشام آنها را داراست (تصویر ۸-۱۳).

داده‌های سطحی

در بررسی سطحی گورستان و کنار گورهای تخریب شده و گودال و چاله‌های ناشی از حفاریات قاچاق ۱۰۶ قطعه سفال جمع‌آوری شد که شامل لیه، بدنه، بدنه همراه دسته، لوله ظرف و کفه است. سفال‌ها مربوط به ظروف بزرگ (خمیره) و کوزه و کاسه و لوله و لوله ناودانی (قوری و پارچ) شکل متعلق به ظرف لوله‌دار است (تصویر ۱۸). ۲۵ قطعه از آنها سفال خاکستری است.^۱ از میان

با شیب به نسبت ملایمی به جنوب شرق ادامه پیدا می‌کند (تصویر ۶-۷).

در مرکز این محوطه ۵ چشمه آب و چندین آبشخور جهت استفاده دام‌های کوچ‌نشینان وجود دارد که از گذشته‌های دیواره لاشه‌سنگی برای آنها ایجاد شده است و تقریباً در تمام طول سال دارای آب هستند و آب آنها جاری است. بدین صورت که در شمال غرب ۳ چشمه و در پایین دست آن ۲ چشمه با دیواره لاشه‌سنگی حلقوی وجود دارد. هر ساله با آغاز فصل بهار کوچ‌نشینان در مرکز و نزدیک این محوطه سیاه‌چادرهای خود را برپا می‌کنند و تا اوایل پاییز و آغاز سردی هوا در این نقطه حضور دارند. این چشمه‌ها و چاه‌ها تقریباً در طول سال آب دارند

^۱ در بررسی گورستان‌های شهرستان ایوان و منطقه آسمان‌آباد هیچ سفال گونه لرستان به دست نیامد. برای بار نخست، سفال منقوش لرستان در حفاری‌های غیر قانونی و چندین گور تپه گیان یافت شده بود. این نوع سفال در دشت‌های آلاشت، دلفان، خاوه، بدآور و تعدادی از دره‌های جنوب غرب هلیلان و همچنین ماهیدشت گزارش شده است (لورین، ۱۳۸۱: ۱۹۶۸). مشابه با این گونه سفال (باباجان III) در گورستان‌های پاکل، ته‌توله بان پشتکوه ایلام به دست آمده است (Vanden Berghe, 1971b: 266). گاف برای گونه سفال باباجان III تاریخی از ۹۰۰ پم تا قرن هفتم پم پیشنهاد کرده (Goff, 1978: 35-36, 41-42)، اما ماسکارلا تاریخی

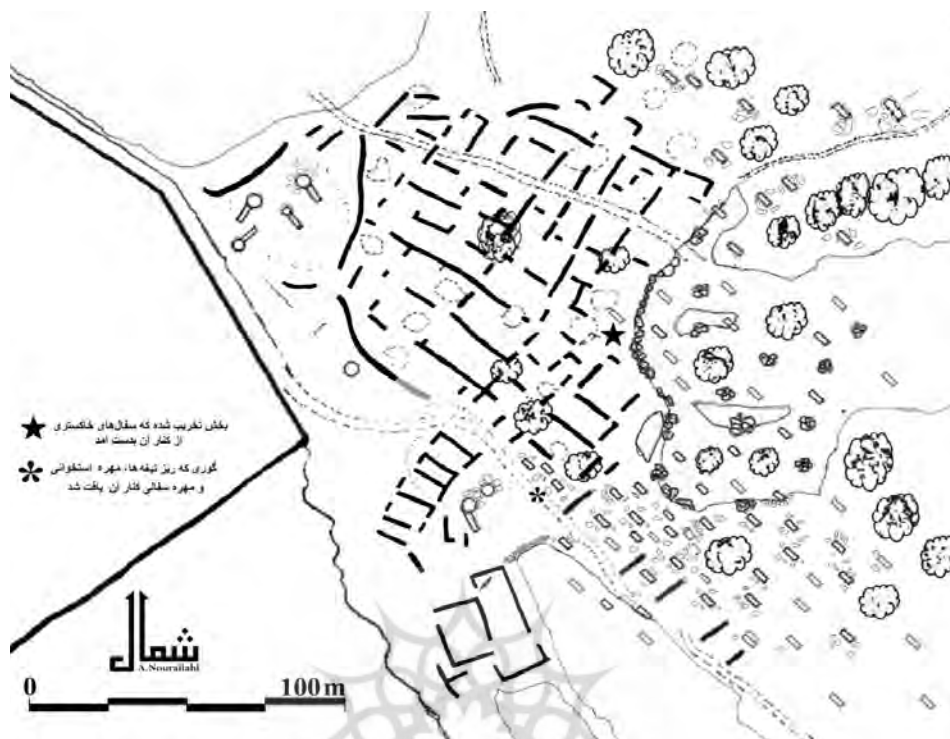

تصویر ۵. عکس هوایی از محوطه سیل خسرو
Fig. 5. Aerial Landscape and details of Seyal Khasrow Groveyards

آنها ۵۷ قطعه شاخص انتخاب شد، که طراحی و مستطیل. مورد مطالعه قرار گرفتند (تصویر ۱۴-۱۷). کفه‌ها شامل کفه‌های پایه‌دار، تخت و لبه‌ها شامل لبه‌های تخت، ساده، لبه‌های برگشته به بیرون، لبه برگشته به داخل با زاویه در بدنه، دسته‌های چسپیده به لبه که به صورت عمودی به بدنه متصل شده‌اند، دسته‌های عمودی با مقطع بیضی و همچنین دسته‌های برجسته سوراخ دار عمودی که سوراخی افقی جهت عبور طناب یا نخ در آن ایجاد شده، دسته‌های کوچک عمودی روی بدنه، دسته عمودی پهن با مقطع

مستطیل. کفه‌ها شامل کفه‌های پایه‌دار، تخت و دکمه‌ای است، کفه خمره که به صورت مخروطی است و قابلیت ایستایی ندارد، با توجه به شکل آن به احتمال بر جایگاهی قرار داده می‌شده یا در زمین آن را به صورت کاشته قرار می‌داده‌اند. برای حمل و جابه‌جایی این گونه خمره به احتمال از طناب استفاده می‌شده با توجه به بزرگی این خمره‌ها توسط دو نفر و با دیرکی چوبی و با طناب جابه‌جا می‌شده‌اند (بنگرید به خمره قرار

برابر با قرن ۸ بم تا قرن ۷ بم (Muscarella, 1988: 140) پیشنهاد داده و این دوره را با عصر آهن III پشتکوه ایلام برابر دانسته است. سفال‌های باباجان III با برخی از سفال‌های اواخر عصر آهن II و اوایل عصر آهن III مشابهت‌هایی دارد. به هر رو سفال نخودی و خاکستری ظریف عصر آهن III ایلام دارای گونه‌های سفالی با نقوش کهنه است که به گمان از سفال منقوش باباجان III الهام گرفته است (Haerinck, 2003: 40). درباره گونه باباجان III که به سفال منقوش لرستان موسوم است، کمر گاف معتقد است: آنجا که به سفال مربوط می‌شود پشتکوه [ایلام] به نظر می‌رسد یک ایالت فرهنگی متفاوت و جداست (Goff, 1978: 34). در چند سده اخیر نیز بیشترین ارتباطات و روابط پشتکوه ایلام با نواحی شمالی (غرب کرمانشاه و نواحی شمالی‌تر) و غرب (بین‌النهرین و عراق امروزی) بوده است. پس به گمان بی‌راه نخواهد بود اگر بگوئیم که در دوران گذشته نیز وضعیتی مشابه بر روابط غرب زاگرس مرکزی با نواحی شرق آن یعنی پیشکوه و نواحی همجوار آن حاکم بوده است (بنگرید به نوراللهی، ۱۳۹۰، اب، ۱۴۰۱).

تصویر ۶. نقشه پی بناها و گورهای تخریب شده سیل خسرو
Fig. 6. Map of Destroyed Seyal Khasrow Groveyard Foundations and Tombs

برجسته در چند ردیف به صورت افقی روی بدنه و نواری برجسته روی گردن ظرف است و تزیینات ناخنی در دو ردیف در روی بدنه است.

روی ظروف کوچک ترین ردیف افقی به صورت کنده (شانه‌ای)، ترین کنده نردبانی افقی در دو ردیف زیر لبه و روی بدنه که به صورت نواری که دو خط موازی بین آنها به فواصل منظم با نقش کنده هلالی ترین شده است.

سفال‌های خاکستری ساده هستند با لبه برگشته به بیرون و کف تخت و بدن آن ساده و بدون تزیین است. خمیره این سفال‌ها خوب ورز داده نشده به طوری که بدنه آنها متخلخل است و دارای ماده چسپاننده کاه و شن (به احتمال مربوط به گل و خمیره اصلی سفال باشد) در خمیره ذرات سفید آهکی وجود دارد. این سفال‌ها فاقد پوشش لعاب گلی (غلیظ یا رقیق) هستند. در برخی از

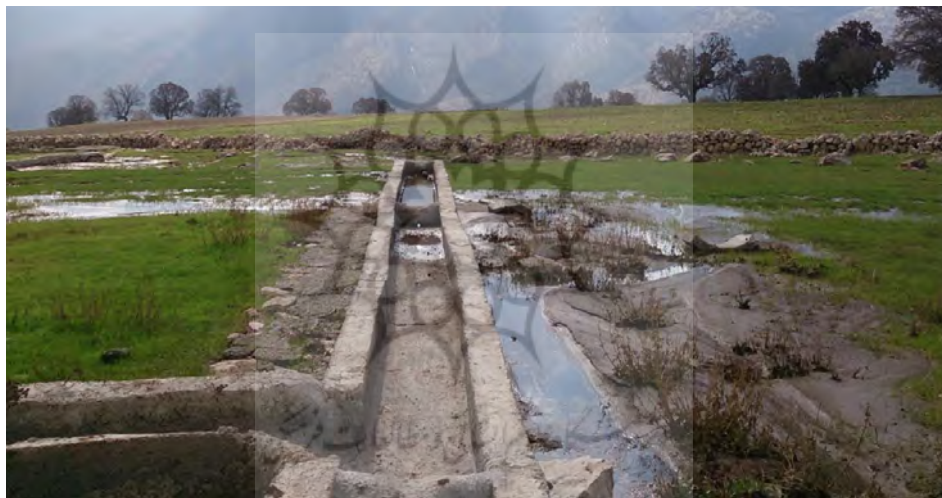
گرفته بر پایه در نقش برجسته کاخ خورس آباد (Pl. Albenda, 2018: 300.16.6؛ همچنین پلاک سنگ آهکی حجاری شده در خواجه دوران دوم سلسله‌ها (۲۷۵۰/۲۷۰۰-۲۶۰۰ پم) به دست آمده که در قسمتی از آن دو شخص را در حال حمل خمره‌ای نشان می‌دهد (Frankfort et al., 1932: fig. 44; Liverani, 2014: 104, Fig. 6.6).

در یک نمونه از سفال‌ها در کنار محل شکستگی جای دو سوراخ کوچک وجود دارد که جهت وصالی سفال انجام شده و به نظر می‌رسد جهت ذخیره‌سازی غلات و حبوبات کاربرد داشته است و این موضوع نشانه استفاده مجدد از ظروف سفالی است و نشان از ارزشمند بودن ظروف دارد.

ترین این سفال‌ها شامل ترین طنابی افزوده، طنابی برجسته و زنجیری است. ترین زنجیری

تصویر ۷. نمایی از جنوب محوطه و گورستان سیل خسرو
Fig. 7. A View from South of Seyal Khasrow Groveyard

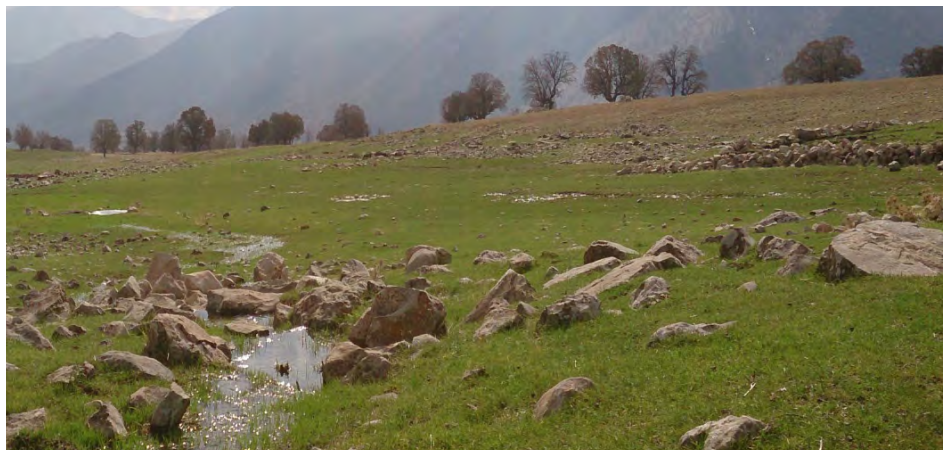

تصویر ۸. چشمه و آبشخور سیمانی در غرب محوطه سیل خسرو
Fig. 8. Cement Spring and Water Source in West of Seyal Khasrow

دارند که در برخی نمونه‌ها که حرارت برای پخت سفال کافی نبوده مغز سفال تیره و خاکستری شده است. سفال‌های آشپزخانه‌ای یا با کارکرد روزمره نیز به دلیل کمبود حرارت برای پخت، دارای تیرگی ناشی از حرارت روی آن بود و ماده چسباننده شن و شن درشت دارد. ماده چسباننده شامل کاه خرد شده و در خمیره سفال‌ها دانه‌های سفید آهک وجود دارد که مربوط به گل سفال و خاک رسی است. در برخی از نمونه‌ها از پوشش لعاب گلی رقیق برای

نمونه‌ها آثار صیقل دادن سفال وجود دارد (تصویر ۱۶ و ۲۰).

سه قطعه سفال منقوش در بررسی سطحی به دست آمد که تزیینات شامل نوارهای افقی با رنگ قهوه‌ای روشن متمایل به قرمز همراه با نوارهای متقاطع بر بدنه بود. دو نمونه سفال منقوش با نقوش زایل شونده به صورت نواری به رنگ اخراپی (قرمز روشن) روی لبه نیز بود. به طور کلی سفال‌ها خمیره به رنگ نخودی، آجری-قرمز و خاکستری

تصویر ۹. تخته‌سنگ‌های بزرگ درهم‌ریخته دیواره کانال هدایت آب چشمه

Fig. 9. Big Boulders Mixed Up Belonging to the Wall of the Spring Water Channel

معماری

هرسال کوچ‌نشینان در اواسط اسفند و در طول فصل بهار در اطراف چاه‌ها و چشمه‌های آب این محل سیاه‌چادرهایشان را برپا می‌کنند. سطح این محوطه پوشیده از لاشه‌سنگ و تخته‌سنگ‌های است که متعلق به آثار معماری است که در سطح محوطه پراکنده شده‌اند. پی این بناها هنوز هم قابل تشخیص است که عبارت‌اند از پی اتاق‌های با دیواره لاشه‌سنگی که در اطراف آنها گورهای تخریب شده توسط قاچاقچیان دیده می‌شود. در اطراف این دیوارها و قبور ویران شده سفال‌های زیادی به‌صورت پراکنده قابل دیدن است.^۲ در سطح محوطه و در میان زمین‌های کشاورزی نیز بقایای این گورها که تخریب شده‌اند، دیده می‌شود.

پوشش دیواره بیرونی سفال‌ها استفاده کرده‌اند (تصویر ۱۹، جدول ۱).

اشیاء سنگی، سفالی، استخوانی

چهار عدد ریز تیغه سنگی مثالی شکل همراه یک مهره یا سردوک سفالی ساده شکسته، یک قاب بزرگ استخوانی سوراخ شده و سه تکه استخوان جمجمه و دندان انسان در اطراف یکی از قبور تخریب شده^۱ به‌دست آمد. همچنین یک تکه سرباره کوره از ذوب فلز به ابعاد ۴×۵ سانتی‌متر نیز در بررسی سطحی به‌دست آمد که شاید نشان‌دهنده فراوری و ذوب فلز به مقدار محدود در این محوطه در عصر آهن باشد (جدول ۲، تصویر ۲۱)

^۱ 33°46'10.81"N, 46°27'11.21"E

^۲ تخریب‌های صورت گرفته در این محوطه-گورستان مربوط به یک‌صد سال اخیر است، به‌ویژه دوره‌ای که تب مفرغ‌های لرستان بالا گرفته بود و کاوش‌های هیئت‌های چون اورل استین، هیئت هولمز و بعدها هیئت بامی به سرپرستی لوئی واندنبرگ -گرچه شناخت ما از فرهنگ و تاریخ زاگرس مرهون تلاش خستگی ناپذیر این هیئت‌هاست- در کنار عوامل اجتماعی (فقر عمومی مردم و تغییر معیشت از دامداری به کشاورزی و تغییر کاربری نواحی جنگلی به کشاورزی و تخریب گسترده جنگل) بر شدت این موضوع تأثیر فراوانی گذاشت. کوچ‌نشینان و مردم منطقه از وجود این گورستان‌ها از گذشته‌های دور آگاه بودند و داستان‌های زیادی دربارهٔ آنها سینه‌به‌سینه نقل می‌کنند و آنها را به گبر (گوری-زرتشتیان) نسبت می‌دادند؛ هیچ‌گاه درصدد تخریب و باز کردن گورها و تعرض به این اسیران خاک (اصطلاحی محلی برای گورخفتگان) نبوده و برای گورهای آنها حرمت قائل بودند. تنها در این دو سده اخیر بود که با رسیدن پای بیگانگان و دگرگونی‌های تاریخی و اجتماعی و کم‌رنگ شدن سنت‌هاست که تخریب و غارت این گورستان‌ها، محوطه‌ها و حتی پیرها آغاز شده و ادامه دارد.

تصویر ۱۰. چاه آب در پایین دست محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 10. A Water Source in the Lower Part of Seyal Khasrow Groveyard

می‌شود. پی‌های این دیوارها متعلق به بناهای مسکونی بوده‌اند که ویران شده‌اند به‌طوری‌که برخی از این دیوارها بیش از ۳۰ متر طول دارند و در فاصله‌های دیوارهای دیگر به‌صورت متقاطع به آن وصل می‌شود، نشان می‌دهد متعلق به چند واحد مسکونی با دیوارهای مشترک است که امروزه این شیوه در ساختمان زمگه‌ها و روستای متروکه کینی‌گمول^۱ هنوز دیده می‌شود. این بناها تقریباً در جهت شمال‌غربی به جنوبی شرقی ایجاد شده و روبه جنوب‌غرب هستند. پی‌های این بناها و دیوارهای آنها از تخته‌سنگ و لاشه‌سنگ‌های بزرگ برخی از آنها به ابعاد ۱۰۰×۵۰ سانتی‌متر هستند، ایجاد شده‌اند و عموماً به‌نظر می‌رسد ورودی آنها به سمت بخش مرکزی محوطه باشد که چاه‌ها و چشمه‌های آب در آن واقع است و در طول ناودیس به سمت پایین دست یعنی جنوب‌شرق جریان می‌یابند.

این محوطه شامل دو بخش به‌هم‌پیوسته (زمگه و گورستان) و آثار جایگاه سیاه‌چادر کوچ‌نشینان (جهیه میرکان) است:
بخش اول: تأسیسات و پی بناهای لاشه‌سنگی است که در بخش‌های اصلی محوطه را دربرمی‌گیرد. شامل بناهایی است که دارای اتاق‌ها یا فضاهایی به ابعاد ۴×۳ متر و ۶×۳ متر و ۵×۳ متر و بناهای دیگر است که دیوارهای آنها از لاشه‌سنگ و سنگ‌های خود محل تأمین شده و قطر دیوارها حدود بین ۱۰۰ تا ۱۲۰-۱۵۰ سانتی‌متر است. این بناها با پی‌های صخره‌ای و سنگ‌های بزرگ به‌صورت خشکه‌چین و بدون ملات ساخته شده‌اند، درگاه‌های ورودی این بناها هنوز قابل مشاهده است که در آنها از تخته‌سنگ‌های بزرگ‌تری نسبت به دیگر بخش‌های دیوارها استفاده شده است. در میان این دیوارها تکه سفال‌های به‌صورت پراکنده دیده

^۱ Keyani Kamol

تصویر ۱۱. لاشه‌سنگ و پی آثار معماری و چادر طبیعت‌گردان نوروزی در سطح محوطه
Fig. 11. The Rubble and Foundations Remain and Nowroozi Nature Tour Tent

آن بقایای پی دیوارهای آشکار شده، نشان می‌دهد که به‌چندین اتاق یا فضا تقسیم شده که با لاشه‌سنگ و به‌صورت خشکه‌چین ایجاد شده‌اند.

دیوار دست‌چپ آن (غربی) ۷۵ متر طول دارد و در جهت شمال‌شرقی به جنوب‌غربی ایجاد شده و قطر دیوار آن حدود ۱/۵ متر است. در میانه آن و این دیوار درهای متعددی ایجاد شده که به‌احتمال مربوط به اتاق‌ها یا بناها و تأسیسات داخلی این بخش است.

در شرق این بخش با فاصله حدود ۴ متر

به‌علت فعالیت‌های کشاورزی بیشتر لاشه‌سنگ‌های مربوط به بناها به‌ویژه در بخش شمال‌غربی و جنوب محوطه از سطح زمین جمع‌آوری شده و به‌عنوان دیوار مرز زمین‌های کشاورزی یا پوشش و دیواره گورها و پی بناها استفاده شده است. در شمال‌غرب محوطه بقایای دیوار یا حیاطی دیده می‌شود که دیوار به موازات هم در این قسمت وجود دارد که فاصله بین آنها ۲۶ متر است. با توجه به حفاری و تخریب‌های قاچاقچیان و گنج‌یابان که در بین این دو دیوار انجام گرفته و در نتیجه

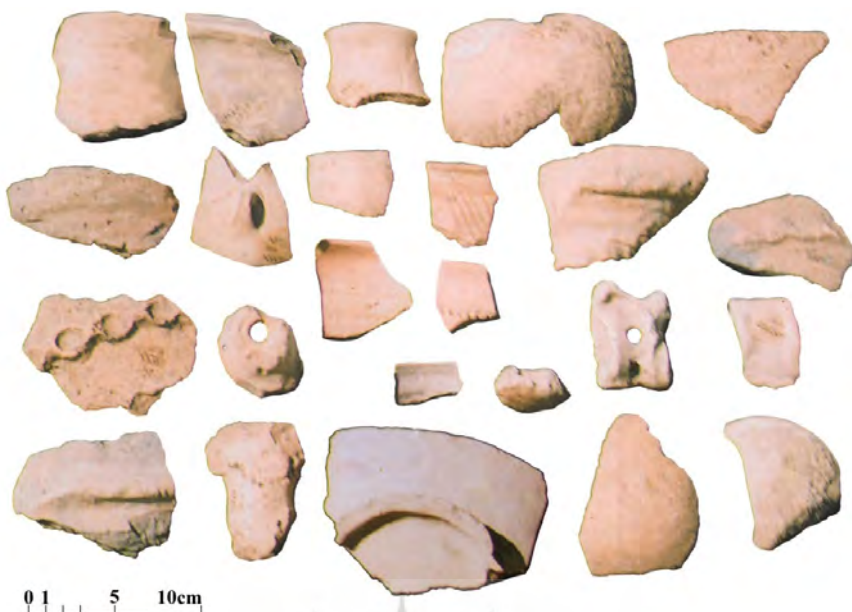

تصویر ۱۲ و ۱۳. چاله حفاری‌های غیرمجاز در میان آثار معماری
Fig. 12 & 13. Illegal Digging Holes Among Architectural Remains

سپس دیرک‌های نازک‌تری برای ادامه روند پوشش استفاده شده است. با توجه به اینکه هر یک از فضاهای پیش‌گفته حدود ۳۲ متر طول و عرض ۸/۵ متر هستند، از دو ردیف ستون چوبی ۱۳ یا ۱۴ تایی استفاده کرده‌اند. البته امروزه دیگر اثری از این ستون‌ها مشاهده نمی‌شود و در برخی از جاها فقط تخته‌سنگ‌هایی که شاید به‌عنوان زیر و پایه این ستون‌ها کاربرد داشته باقی مانده است. در شرق این دو بنا به فاصله حدود ۶ متر چند بنای دیگر وجود دارد که برخی از آنها بر اثر فعالیت‌های کشاورزی از بین رفته‌اند. در این بخش تنها فضایی که تقریباً کامل باقی مانده است فضایی به طول ۲۶ متر و عرض ۸ متر است که در جهت غرب به شرق ایجاد شده است و در این بنا نیز دیوارها با لاشه‌سنگ و به‌صورت خشکه‌چین ساخته شده است. بخش از داخل فضای داخلی این بنا را قاچاقچیان حفاری کرده که یکی از چاله‌ها حدود ۱/۵ تا ۲ عمق دارد. در نزدیک و شیب ناودیس به سمت شرق این بنا آثار و بقایای پی دیوارهای لاشه‌سنگی به طول حدود ۸ تا ۹ متر و به قطر حدود یک متر وجود دارد، فاصله این دیوارها که از شمال شرقی به جنوب غربی کشیده شده‌اند به ترتیب ۲۴ متر،

دو دیوار متقاطع با چند فضای کوچک‌تر وجود دارد که فقط پی‌های آنها قابل مشاهده است. بخش‌های از این دیوارها را کشاورزان تخریب کرده و امروزه آثار پی‌های لاشه‌سنگی بریده‌ای از آنها باقی است. دیوار دست راست حدود ۲۶ متر آن قابل مشاهده است و پی‌های آن باقی مانده که در آن از تخته‌سنگ‌های بزرگ در ساخت آن استفاده شده است. در جنوب دیوارها و بناهای که اشاره شد، پی‌های دو بنای به هم چسبیده به طول حدود ۷۰ متر و عرض ۸/۵ متر وجود دارد که دیواری آنها را از عرض از همدیگر جدا کرده است. عرض پی‌های دیوارهای آنها که با لاشه‌سنگ و به‌صورت خشکه‌چین ساخته شده حدود ۳ متر است که ناشی از فروریختگی دیوارهای لاشه‌سنگی است و در برخی جاها حدود ۴ متر است اما براساس پی‌ها ضخامت دیواره حدود ۱ یا کمی بیشتر است. این دو بنا با توجه به عرض زیاد آنها، به‌احتمال برای پوشش سقف از ستون‌های چوبی استفاده کرده‌اند که با توجه به شیوه پوشش زمگه، کولا و یا خانگ‌ها^۱ فاصله این ستون‌ها حدود ۲/۵ متر از همدیگر بوده است که تیرهای حمال بر آنها سوار می‌شده و

^۱ خانگ نمونه کامل شده زمگه‌ها هستند که در آنها به‌جای پوشش سیاه‌چادر، از ستون‌های قطور و تیرهای حمال از درخت بلوط و از شاخه‌های آن برای پوشش استفاده کرده و سپس روی آن را با کاهگل می‌پوشانده‌اند. متأسفانه این نوع بناها توسط کسانی چون اینکجه دیمانت مورتسن به اشتباه زمگه معرفی شده‌اند، درحالی‌که زمگه‌ها هرچند از نظر نقشه و پلان با خانگ مشابه است ولی از ساختار ساده‌تری برخوردار است (نوراللهی، ۱۴۰۲ منتشر نشده).

تصویر ۱۴. سفال و داده‌های سطحی محوطه و گورستان سیل خسرو
Fig. 14. Selected Pottery Sherds and Other Object of Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۱۵. سفال‌های سطحی گورستان و محوطه سیل خسرو
Fig. 15. Selected Pottery Sherds from Seyal Khasrow Groveyard

۱۰ متر، ۱۴ متر، ۱۱ متر هستند، این دیوارها در این فضاها، مشترک بوده و به احتمال برخی از آنها به عنوان دیوارهای جدا کننده فضاهای داخلی کاربرد داشته‌اند (تصویر ۶ و ۲۲-۳۵).

تصویر ۱۶. سفال‌های خاکستری محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 16. The Gray Pottery of Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۱۷. سفال‌های محوطه و گورستان سیل خسرو
Fig. 17. Selected Pottery Sherds (Pithos)

راست‌گوشه‌اند، درگاه‌های این اتاق‌ها هنوز قابل دیدن است و از تخته‌سنگ‌های بزرگ‌تری در ساخت قاب درها نسبت به سایر بخش‌های دیوارها استفاده شده است. در میان دیوارها سفال‌های پراکنده مشاهده و نمونه‌برداری شد.

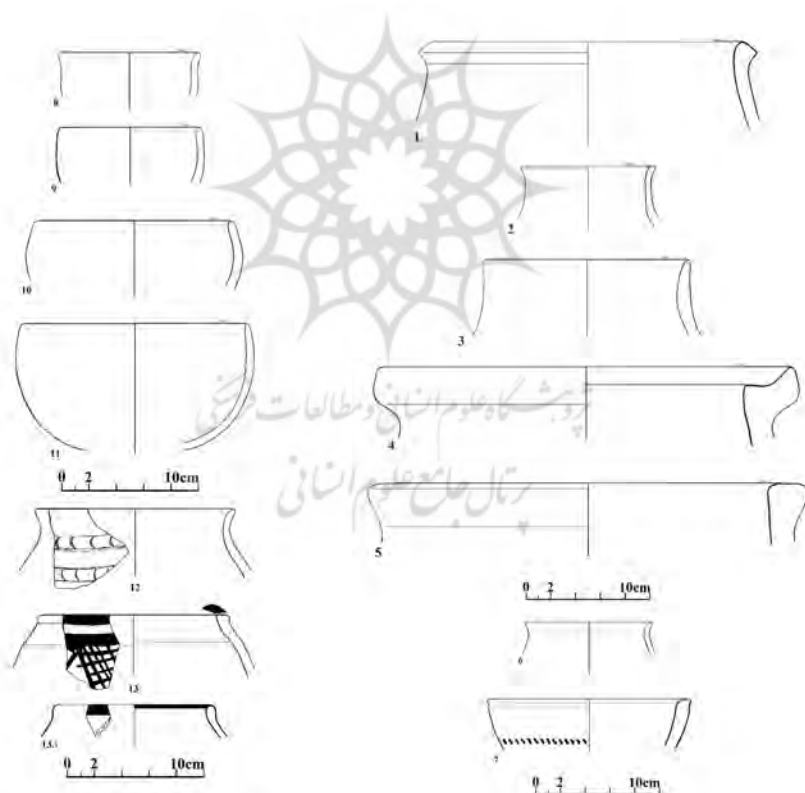
کنار حلقه چاه‌های پایین دست ناودیس کپه‌های بزرگی از لاشه‌سنگ‌های ریخته بود که در کنارهای آن بقایای پی اتاق‌هایی به ابعاد 4×3 و 5×3 متر و کوچک‌تر دیده می‌شود که از تخته‌سنگ‌های منظم و بزرگ در ساخت آنها استفاده کرده‌اند و

بازسازی تقریبی ظروف لوله‌دار بدست آمده
در بررسی گورستان سیل خسرو

تصویر ۱۸. بازسازی تقریبی ظروف لوله‌دار محوطه گورستان سیل خسرو

Fig. 18. Approximate Reconstruction of Tubular Vessels (Teapot) Obtained from Seyal Khasrow Groveyard

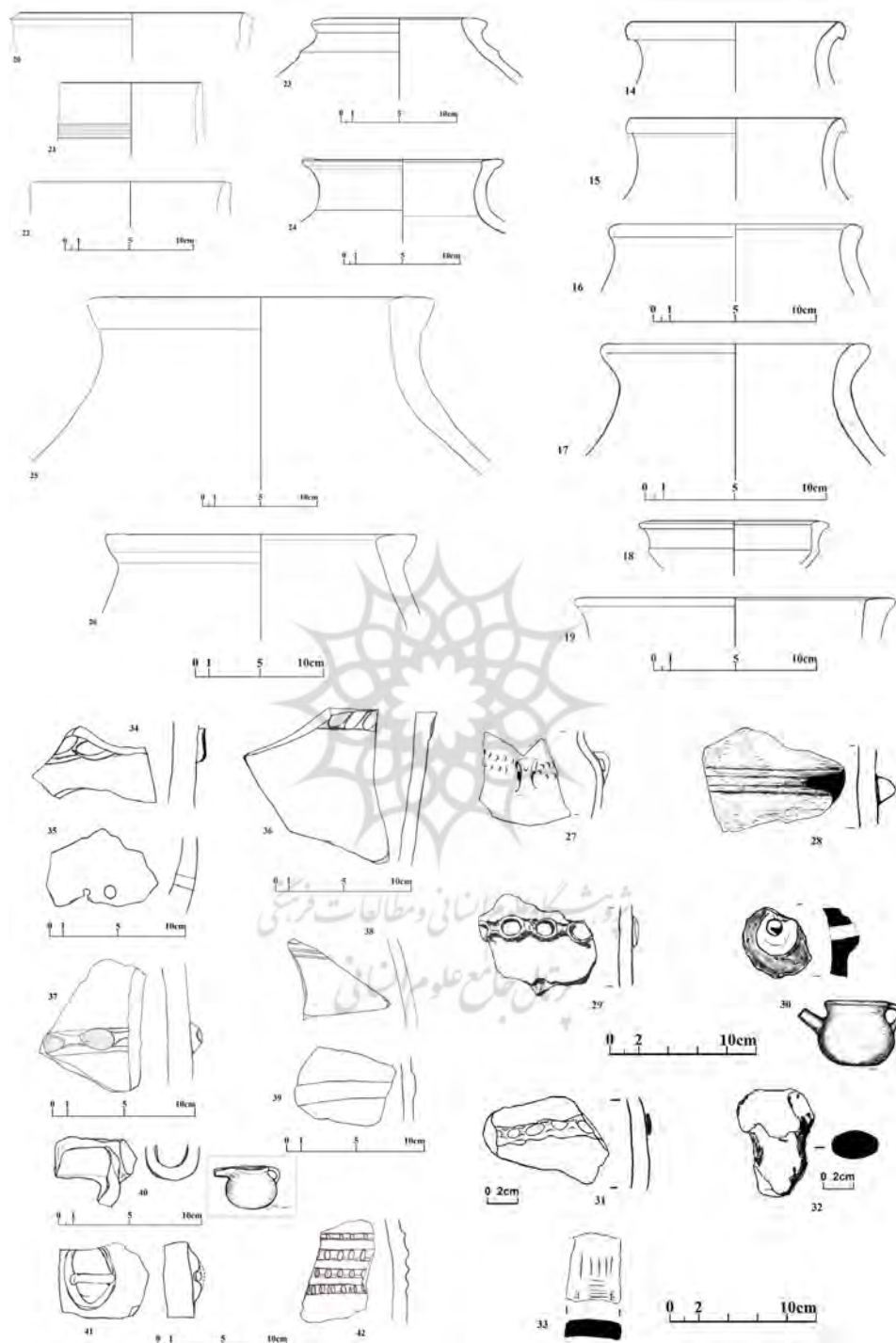
تصویر ۱۹. طرح سفال‌های شاخص محوطه گورستان سیل خسرو

Fig. 19. Characteristic Pottery Sherds Design of Seyal Khasrow Groveyard

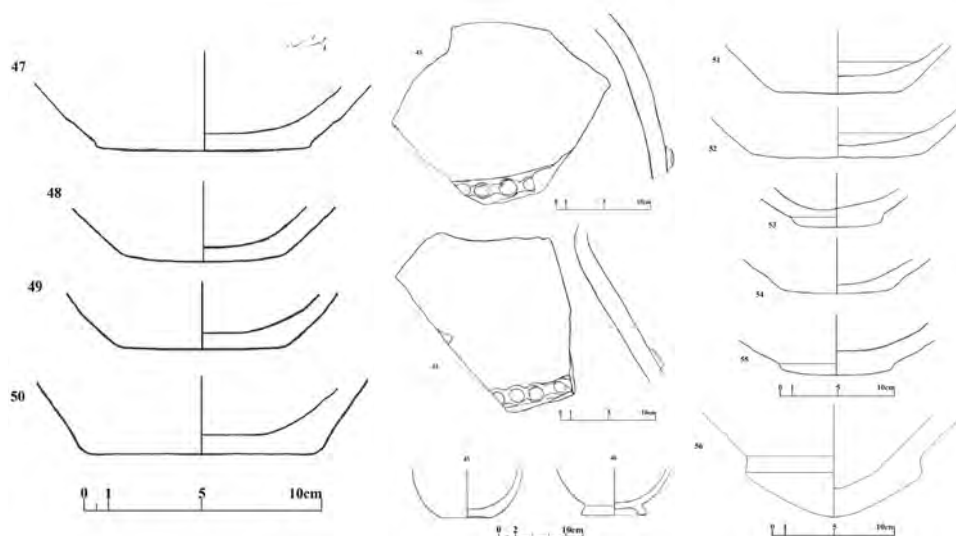
جدول ۱. شرح و توصیف سفال‌های سطحی محوطه و گورستان سیل خسرو
Table 1. Description of Seyal Khasrow Groveyard Selected Pottery Sherds

شماره	محوطه	توضیحات (خمیره، تمپر، شیوه ساخت، حرارت، ضخامت و ...)	دوره
۱	سیل خسرو	نخودی، شن، چرخ‌ساز، لبه، کافی، متوسط	آهن III-II
۲	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم، چرخ، لبه، کافی، ظریف	آهن III-II
۳	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم، دست، لعاب گلی غلیظ، لبه، کافی، متوسط	آهن III-II
۴	سیل خسرو	نخودی، شن، چرخ، لبه، کافی (خمره ذخیره)	آهن III
۵	سیل خسرو	نخودی، شن دانه درشت و کاه، چرخ، لبه، کافی (خمره ذخیره) خشن	آهن III-II
۶	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم، چرخ، لبه، کافی، ظریف	آهن III-II
۷	سیل خسرو	نخودی، ماسه، چرخ، لبه، کافی، تزیین با ردیف نقش کنده نیش گونی فشاری افقی، متوسط	آهن III-II
۸	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم، چرخ، صیقلی بیرون، لبه، زیاد، ظریف	آهن III-II
۹	سیل خسرو	نخودی، ماسه، چرخ، لبه، کافی، ظریف	آهن III-II
۱۰	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم، چرخ، لبه، کافی، ظریف	آهن III-II
۱۱	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم، چرخ، لبه، کافی، ظریف	آهن III-II
۱۲	سیل خسرو	آجری، ماسه نرم با دانه های سفید، چرخ، لبه، زیاد، تزیین با نقوش کنده نردبانی افقی، ظریف	آهن III-II
۱۳	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم با دانه های سفید، چرخ، لبه، زیاد، منقوش با رنگ قهوه ای متمایل به قرمز بر نخودی، ظریف	مفرغ جدید
۱۳/۱	سیل خسرو	نخودی، ماسه نرم، چرخ، لبه، زیاد، منقوش با رنگ قرمز روشن (اخراپی) بر نخودی، ظریف (نقش موسوم به زایل شونده)	مفرغ جدید
۱۴	سیل خسرو	نخودی، لبه، چرخ‌ساز، حرارت کافی، کاه ریز با ماسه	آهن III
۱۵	سیل خسرو	نخودی، لبه، چرخ‌ساز، حرارت ناکافی، کاه ریز با ماسه با دانه های درشت	آهن III
۱۶	سیل خسرو	نخودی، لبه، چرخ‌ساز، حرارت کافی، شن با دانه های سفید	آهن III
۱۷	سیل خسرو	خاکستری، لبه، چرخ‌ساز، حرارت کافی، ماسه نرم	آهن III
۱۸	سیل خسرو	خاکستری، لبه، چرخ‌ساز، حرارت کافی، کاه ریز با ماسه نرم	آهن III
۱۹	سیل خسرو	نخودی، لبه، چرخ‌ساز، حرارت کافی، کاه ریز	آهن III
۲۰	سیل خسرو	نخودی، لبه، چرخ‌ساز، حرارت کافی، کاه با ماسه نرم	آهن III
۲۱	سیل خسرو	آجری- نخودی، لبه، چرخ‌ساز، حرارت کافی، تزیین نقش شانه ای کنده افقی روی بدنه، کاه خرد شده	آهن III
۲۲	سیل خسرو	نخودی، لبه، چرخ‌ساز حرارت کافی کاه ریز با ماسه نرم	آهن III
۲۳	سیل خسرو	نخودی مایل به زرد، لبه، چرخ‌ساز حرارت کافی کاه ریز با ماسه نرم، تزیین با نوار برجسته افقی روی شانه ظرف	آهن III
۲۴	سیل خسرو	نخودی با پوشش کرم، لبه، چرخ‌ساز حرارت کافی کاه یز با ماسه نرم	آهن III
۲۵	سیل خسرو	نخودی، لبه خمه، خشن، لعاب گلی غلیظ، دست‌ساز حرارت ناکافی شن با کاه (خمه ذخیره)	آهن III
۲۶	سیل خسرو	نخودی-آجری، لبه خمه، خشن، لعاب گلی غلیظ، دست‌ساز حرارت کافی ماسه (خمه ذخیره)	آهن III
۲۷	سیل خسرو	نخودی، بدنه با دسته عمودی، ماسه نرم، چرخ، حرارت کافی، نقوش کنده نیشگونی (ناخنی)، ظریف	آهن II

آهن III	نخودی، بدنه، شن دانه درشت، چرخ، حرارت زیاد، نقش افزوده، خشن	سیل خسرو	۲۸
آهن III-II	نخودی، بدنه، ماسه نرم، چرخ، کافی، نقش افزوده طنابی، خشن	سیل خسرو	۲۹
آهن II-I	نخودی، لوله ظرف (قوری)	سیل خسرو	۳۰
آهن III	نخودی، بدنه، چرخ ساز، حرارت ناکافی، نقش افزوده طنابی، متوسط، ماسه و کاه خرد شده	سیل خسرو	۳۱
آهن III	نخودی، دسته ظرف با لبه، دست ساز، حرارت کافی، ماسه با کاه خرد شده.	سیل خسرو	۳۲
آهن III-II	نخودی، دسته ظرف، حرارت کافی، دست ساز، ماسه نرم	سیل خسرو	۳۳
آهن III	نخودی، بدنه ظرف، حرارت کافی، چرخ ساز، ماسه، تزیین نقش افزوده طنابی	سیل خسرو	۳۴
آهن III	نخودی، بدنه ظرف، حرارت کافی، دست ساز، ماسه، سوراخ شده	سیل خسرو	۳۵
آهن III	نخودی مایل به کرم، لعاب گلی رقیق، بدنه ظرف، حرارت کافی، دست ساز، ماسه وکاه، تزیین نقش افزوده طنابی	سیل خسرو	۳۶
آهن III	آجری، بدنه ظرف، حرارت کافی، دست ساز، کاه ریز، تزیین نقش افزوده طنابی	سیل خسرو	۳۷
آهن III-II	نخودی، بدنه ظرف، حرارت کافی، دست ساز، ماسه با کاه ریز، تزیین نقش کننده افقی روی بدنه	سیل خسرو	۳۸
آهن III	نخودی، پوشش لعاب گلی، بدنه ظرف، حرارت کافی، چرخ ساز، شن، نقش برجسته نواری	سیل خسرو	۳۹
آهن III	نخودی، لوله ناودانی ظرف، حرارت کافی، دست ساز، ماسه نرم با کاه ریز،	سیل خسرو	۴۰
آهن III	نخودی، پوشش گلی کرم رنگ، دسته سوراخدار جهت عبور نخ یا دسته متحرک با بدنه ظرف، حرارت زیاد، دست ساز، کاه ریز، تزیین نقش زنجیری برجسته	سیل خسرو	۴۱
آهن III	نخودی، آجری، پوشش گلی کرم رنگ، بدنه ظرف، حرارت کافی، چرخ ساز، کاه ریز، تزیین با نقش زنجیری برجسته	سیل خسرو	۴۲
آهن III	نخودی، آجری، پوشش لعاب گلی، بدنه ظرف، حرارت ناکافی، دست ساز، شن با دانه های سفید آهکی، تزیین نقش افزوده طنابی (بخشی از بدنه لبه ۲۵؛ خمره)	سیل خسرو	۴۳
آهن III	نخودی، بدنه ظرف، حرارت کافی، دست ساز، شن با دانه های سفید آهکی با کاه ریز، تزیین نقش تزیین نقش افزوده طنابی (خمره)	سیل خسرو	۴۴
آهن III	نخودی، کفه تخت، حرارت کافی چرخ ساز، ماسه با کاه ریز	سیل خسرو	۴۵
آهن IV	نخودی، کفه پایه دار، حرارت کافی، چرخ ساز، ماسه با دانه های سفید	سیل خسرو	۴۶
آهن III	خاکستری، کفه تخت، حرارت کافی، دست ساز، ماسه نرم با کاه ریز	سیل خسرو	۴۷
	نخودی، کفه تخت، حرارت کافی، چرخ ساز، ماسه نرم	سیل خسرو	۴۸
	نخودی، کفه تخت، حرارت کافی، چرخ ساز، ماسه نرم	سیل خسرو	۴۹
	نخودی، کفه تخت، حرارت کافی، چرخ ساز، شن	سیل خسرو	۵۰
	نخودی، پوشش لعاب گلی، کفه تخت، حرارت کافی دست ساز، ماسه با کاه	سیل خسرو	۵۱
آهن III	نخودی، کفه تخت، حرارت کافی، دست ساز، ماسه با کاه، بیرون ظرف با شنیی تراشیده شده است.	سیل خسرو	۵۲
	نخودی، کفه تخت، حرارت ناکافی، دست ساز، کاه ریز	سیل خسرو	۵۳
آهن III	خاکستری، کفه تخت، حرارت ناکافی، دست ساز، ماسه نرم با کاه ریز	سیل خسرو	۵۴
	نخودی، کفه تخت، حرارت کافی، دست ساز، ماسه نرم، خمیره خوب ورز داده شده	سیل خسرو	۵۵
آهن III	نخودی، کفه (گرد و گلوله ای خمره)، حرارت کافی، دست ساز، کاه، بیرون آن با کاردک یا شی تراش داده شده است.	سیل خسرو	۵۶

تصویر ۱۹. طرح سفال‌های شاخص محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 19. Characteristic Pottery Sherds Design of Seyal Khasrow Groveyard

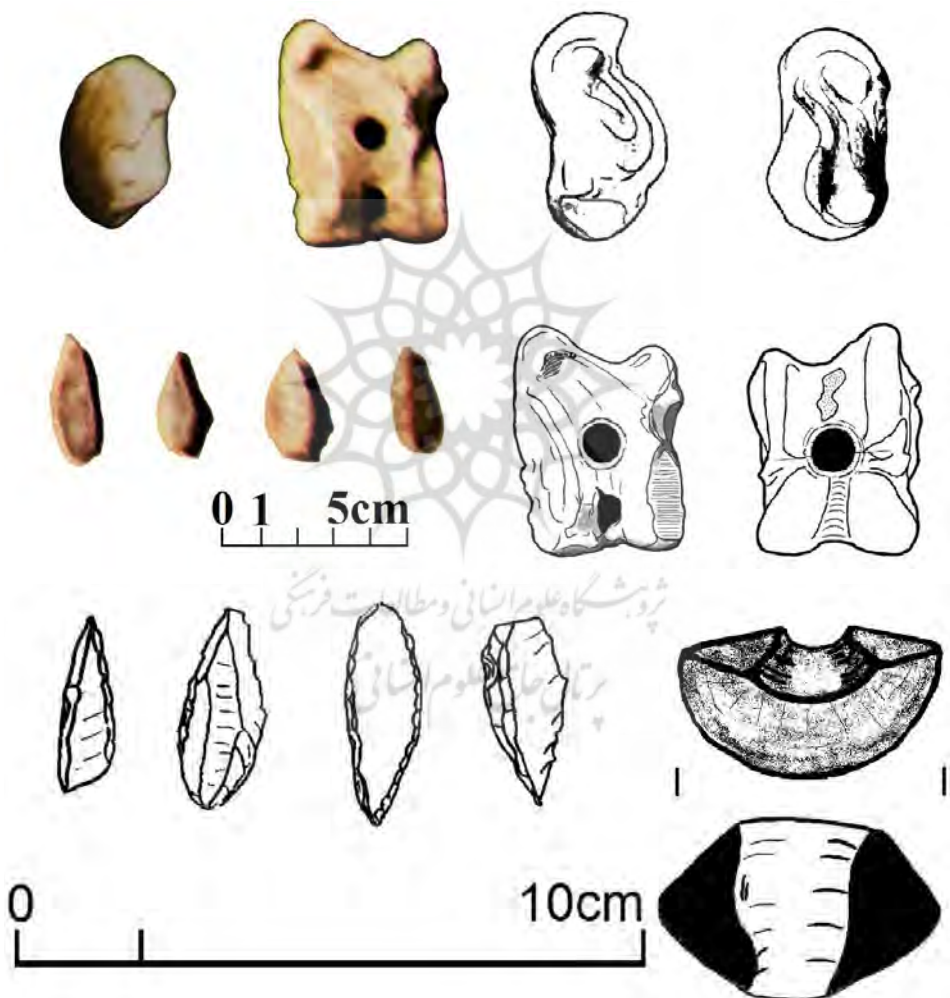
تصویر ۱۹. طرح سفال‌های شاخص محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 19. Characteristic Pottery Sherds Design of Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۱۹. بازسازی تقریبی ظرف سفال خاکستری
Fig. 20. Approximate Reconstruction of Gray Vessel

جدول ۲. شرح ریزتیغه‌ها، اشیاء سفالی و استخوانی به دست آمده از کنار گورهای تخریب شده
Table 2. Description of Flint Arrow Heads, Clay and Bone Objects Obtained from Destroyed Graves

شماره	محوطه	توضیحات (خمیره، تمپر، شیوه ساخت، حرارت، ضخامت و ...)	دوره
۱	سیل خسرو	ریز تیغه‌های سنگی از چپ به راست، قهوه‌ای روشن، خاکستری باز، قهوه‌ای، خاکستری تیره	آهن III-II
۲	سیل خسرو	مهره یا سردوک سفالی	آهن III-II
۳	سیل خسرو	قاب استخوانی سوراخ شده (به احتمال متعلق به علف‌خواری بزرگ)	آهن III-II

تصویر ۲۱. سرتیرهای سنگی، مهره سفالی و قاب استخوانی سوراخ شده
Fig. 21. Flint Arrow Heads, Pottery Bead and Bone Frame

تصویر ۲۲. چاله حفاری و آثار پی بناهای درهم ریخته محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 22. The Pit and Traces Collapsed Foundations of Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۲۳. آثار پی بناهای درهم ریخته محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 23. The Collapsed Foundations Remains of Seyal Khasrow Groveyard

بوده‌اند. بقایای پی‌ها نشان می‌دهد که این مجموعه بناها علاوه بر کارکرد مسکونی، به احتمال دارای فضاهایی برای نگهداری احشام و غیره نیز بوده است. در کف ناودیس ردیفی از تخته‌سنگ‌های بزرگ دیده می‌شود که مربوط به آبراه هدایت آب باران یا آبی ناشی از سرریز شدن چشمه‌ها و چاه‌هایی است که در غرب محوطه وجود دارند. ساکنان با ایجاد دیوارهایی از تخته‌سنگ‌های بزرگ تلاش داشته‌اند که مانع ورود آب به بناها شوند و جریان سیلابی را به سمت جنوب شرق در کف ناودیس هدایت کنند. بناها در جهت شرقی-غربی ایجاد شده و رو به جنوب‌اند. این موضوع برای جلوگیری از بادهای باران‌آوری است که در جهت شمال‌غربی-جنوب شرقی می‌وزد و در فصل بهار همراه با بارش شدید است. در مجموع این پی‌ها و دیوارهای لاشه‌سنگی را می‌توان

به فاصله حدود ۱۵ متری جنوب سازه‌های پیش‌گفته، پی‌های بناهای مستطیلی شکلی وجود دارد که در جهت شمال‌غربی به جنوب شرقی ایجاد شده‌اند که یکی از آنها بزرگ‌تر از دیگری است دارای طول حدود ۲۸ متر و عرض حدود ۱۰ متر و دیگری که با یک فاصله ۲ متری از آن جدا شده دارای طول ۲۰ متر و عرض ۱ متر و ضخامت پی‌ها حدود ۱ متر و در بعضی از جاها بیشتر است و از سنگ‌های بزرگ ساخته شده به نظر می‌رسد که ورودی آنها در ضلع جنوب غربی است (تصویر ۳۶-۳۸).

درمجموع حدود ۱۵ بنای پیوسته در این محوطه می‌توان تشخیص داد. در اطراف مجموعه پی‌های درهم ریخته بقایای پی دیوارهای عریض خمیده‌ای دیده می‌شود که به احتمال این بناها را پوشش می‌داده و به عنوان دیوار حفاظتی و دفاعی

تصویر ۲۴. آثار پی بناهای درهم ریخته محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 24. Remains of the Collapsed Foundations of Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۲۵. آثار پی بناها و حفاری‌های غیر مجاز در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 25. The Traces of Foundations and Illegal Excavations in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۲۶. نمایی از کوه مانیش و آثار پی بناهای درهم ریخته محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 26. A View of Mount Manisht and Foundations Ruins of Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۲۷. نمایی از جنگل بانکول و پی بناهای درهم ریخته محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 27. A View of The Bankol Forest and Foundations Ruins of Seyal Khasrow Groveyard

دست راست ناودیس است. و اندازه گورها متغیر و بین ۱۷۰ تا ۲۲۰ سانتی‌متر و عرض آنها با احتساب دیواره ۱۳۰ تا ۱۴۰ سانتی‌متر (اندازه درون ۸۰-۹۰ سانتی‌متر) یا کمی بیشتر است که با تخته‌سنگ‌های بزرگ که در محل فراوان است ساخته شده‌اند. برای پوشش گورها از

زمستانگاهی دانست که در دوره‌های مختلف به‌صورت دوره‌ای هر سال از نیمه دوم اسفند تا اوایل اردیبهشت مسکون می‌شده است.

بخش دوم: گورها

تجمع گورها در شرق و جنوب‌شرق و شیب

تصویر ۲۸. تخریب و حفاری‌های غیرمجاز در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 28. Destruction and Illegal Excavations in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۲۹. آثار پی بناها و حفاری‌های غیرمجاز در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 29. Foundation Remains and Illegal Excavations in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۳۰. آثار پی بناها و حفاری‌های غیرمجاز در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 30. Foundation Remains and Illegal Excavations in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۳۱. نمای جنوب شرقی و پی بناها در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 31. South-Eastern View and Foundations of Seyal Khasrow Groveyard

گورستان قورسان گدمه و گورستان دره‌دریژ ایوان در غرب همین گورستان و گورستان آسنگران و گورستان کینی پهن (چشمه پهن) نزدیک روستای چشمه پهن شناسایی شده است (نوراللهی، ۱۳۹۴، ۱۴۰۱).

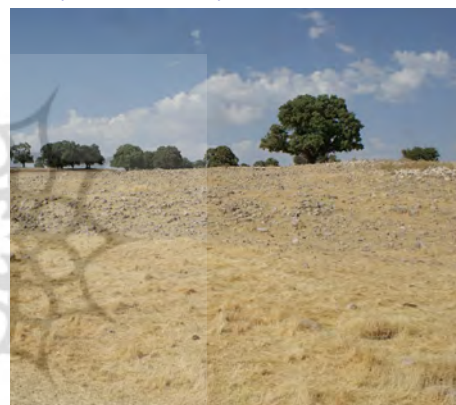
آن دسته گورهایی که در شیب قرار نداشته و در بالای لبه ناودیس که هموار و مسطح است ایجاد شده‌اند، گورها در زیر رسوبات خاکی به ضخامت حدود ۶۰ تا ۸۰ سانتی‌متر قرار گرفته‌اند. اندازه این گورها بین ۱۶۰ تا ۲۲۰ سانتی‌متر متغیر

تخته‌سنگ‌های پهن بزرگ با ضخامت بین ۲۵-۳۰ سانتی‌متر و عرض حدود ۱۰۰ سانتی‌متر استفاده شده است و به‌علت شبیهی که گورها در آن ایجاد شده، بر گورها حدود ۳۰ سانتی‌متر خاک قرار گرفته است و جاهایی که در معرض فرسایش بوده این ضخامت کمتر بود. عمق گورها نیز بین ۸۰ تا ۱۰۰ سانتی‌متر است. در بخش شمالی در کنار راه مالرویی که به کنار چاه‌های آب می‌رود، بقایای گورهایی وجود دارد که اندازه این گورها بزرگ‌تر از سایر گورهاست که مشابه آن در جنوب

تصویر ۳۲. آثار گورها و کپه سنگ‌های مربوط در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 32. Widespread Stone Debris Related to the Graves in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۳۳. لاشه‌سنگ‌های دیواره گورها در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 33. The Remains of Grave Walls in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۳۴. آثار درهم ریخته پی بناهای محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 34. Widespread Remains of Foundations in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۳۵. آثار پی بناها در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 35. Foundations Remain in Seyal Khasrow Groveyard

بزرگ در دیوار این گورها استفاده شده است و با تخته‌سنگ‌های بزرگ پوشانده شده‌اند. همچنین برخی گورها دارای دیواره لاشه‌سنگی هستند که سقف آنها با تخته‌سنگ‌های بزرگ پوشیده شده و در جهت شرقی-غربی و شمال‌غربی-جنوب‌شرقی ایجاد شده‌اند. به احتمال ورودی گورها در ضلع شرقی و جنوب‌شرق بوده است. در سطح زمین نشانه‌ای که نشان‌دهنده گور باشد وجود ندارد. قبور این محوطه از نوع چهارچینه‌ای

است. با توجه به سنگ‌های جمع‌آوری شده از این بخش که در پای درختان بلوط توسط صاحب زمین کپه شده‌اند و آثار برخی گورهای تخریب شده در آن، دیواره گورها از لاشه‌سنگ به صورت خشکه‌چین ایجاد شده‌اند و در آنها هیچ ملاتی استفاده نشده است (تصویر ۶ و ۴۵).

به‌طورکلی این گورها مستطیل‌شکل و مستطیلی-بیضی‌شکل هستند. معماری آنها به این صورت است که در ساخت آنها از تخته‌سنگ‌های

تصویر ۳۶. آثار پی بناها در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 36. Foundations Remain in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۳۷. آثار پی بناهای نزدیک چاه‌های پایین دست محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 37. Foundations Remain in Near Wells Downstream of Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۳۸. آثار پی بناهای اطراف چاه‌های پایین دست محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 38. Foundations Remain in Around Wells Downstream of Seyal Khasrow Groveyard

در دیواره گورها شبیه چینش دیواره داخلی حلقه چاه‌های آب این محوطه است. استفاده از دیرک‌های چوبی برای پوشش گورها که توسط اورلیت مطرح شده را به دلیل نبود سنگ پوشش در برخی گورها، و اینکه وی با توجه به معماری (دیوار لاشه‌سنگی خشکه‌چین) و نوع پوشش زمگه‌ها (مسکن زمستانی) این احتمال را مطرح کرده (Overlaet, 2003: 63, fig.43) نمی‌توان پذیرفت. شواهد سفالی به‌ویژه خمره‌های شکسته

و چاله‌ای هستند. همچنین برای جلوگیری از لغزش تخته‌سنگ‌های پوشش و همچنین ورود گل‌ولای ناشی از بارندگی به فضای داخلی گورها، پشت‌بند آنها یک ردیف لاشه‌سنگ چیده‌اند و برای پر کردن فضاهای خالی بین تخته‌سنگ‌های پوشش، لاشه‌سنگ‌های کوچک‌تر به‌عنوان درزگیر به‌کار برده‌اند. در ساختمان گورها تخته‌سنگ و لاشه‌سنگ در اندازه‌های مختلف به‌کار رفته است. شیوه رگ‌چینی و چینش سنگ‌ها

تصویر ۳۹. آثار گورهای تخریب شده در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 39. Remains of Destroyed Tombs in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۴۰. آثار گورهای تخریب شده در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 40. Remains of Destroyed Tombs in Seyal Khasrow Groveyard

به صورت خشکه چین ساخته شده‌اند.^۱ در بررسی و کاوش‌های باستان‌شناسی بناهای متعددی که با این شیوه و روش ساخت شده‌اند که مشابه آثار و سازه‌های سیل خسرو است.

پی بناها و تقسیم فضاها قابل مقایسه با سازه‌های محوطه مرکزی سرخ‌دم لکی در دامنه کوه مله که شامل تخته‌گاه و سازه‌های شماره ۱-۶ است و هرکدام به فضاهای متعددی تقسیم شده‌اند. این سازه‌ها به دوره عصر آهن III (اواسط قرن هفتم پ.م) تاریخ‌گذاری شده‌اند (معتمدی، ۱۳۷۹: ۳۴۹ و ۳۵۷؛ شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۸۴-۱۳۴). از طرف دیگر از نظر شیوه ساخت و ضخامت و تقسیم فضاها، مشابه و هم‌زمان با سازه‌های عصر آهن سرخ‌دم لری هستند، هرچند در سرخ‌دم لری استفاده از خشت بر پی‌های لاشه‌سنگی گزارش شده است (Schmidet & Vanloon, 1989: 49-60, pls. 44-54).

در کم‌تارلان آثار و بقایای عصر آهن از لایه ۱ کاوش شده است. در این لایه در ظروف خاکستری و آثار ذوب و گداخت و سرباره‌های آهن به‌دست آمده که عصر آهن (۷۵۰/۱۰۰۰-

که در بررسی سطحی جمع‌آوری شد، شاید دلیلی بر تدفین خمره‌ای (تدفین ثانویه) در این گورستان باشد، زیرا در کاوش‌های باستان‌شناسی جوب گوهر (نوراللهی، ۱۳۹۱: ۱۵-۱۶؛ Haerinck et al., 1999: pl. 50) نمونه‌ای از این تدفین کاوش و گزارش شده است (تصویر ۳۶، ۳۹-۴۴).

علاوه‌بر آنچه اشاره شد در سطح محوطه در میان بقایای معماری و دیواره باقی مانده، آثار اجاق سیاه‌چادرهای کوچ‌نشینی و سنگ‌چین محل گذاردن مشک‌های آب (کولنان) و غیره نیز دیده می‌شود که مربوط به کوچ‌نشینی است که بخشی از سال را در نزدیک چشمه و چاه‌های آب این محوطه سپری می‌کنند (تصویر ۴۶).

تحلیل آثار معماری و گورها

در بررسی و کاوش‌های برخی گورستان‌های عصر مفرغ و آهن منطقه و نواحی همجوار آثار معماری که شامل دیوارهای لاشه‌سنگی و همچنین بناهایی خشکه‌چین گزارش شده است. در ساخت دیوارهای این بناها از شیوه دو ردیف سنگ‌چین که بین این دو ردیف با لاشه‌سنگ پر شده و

^۱ در زبان کردی به این نوع دیوار سازی کِلَک چِن (Kelak Chen) می‌گویند.

تصویر ۴۰. آثار گورهای تخریب شده در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 40. Remains of Destroyed Tombs in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۴۱. آثار گورها و پوشش آنها در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 41. Remains of Graves and Stone Coverings Seyal Khasrow Groveyard

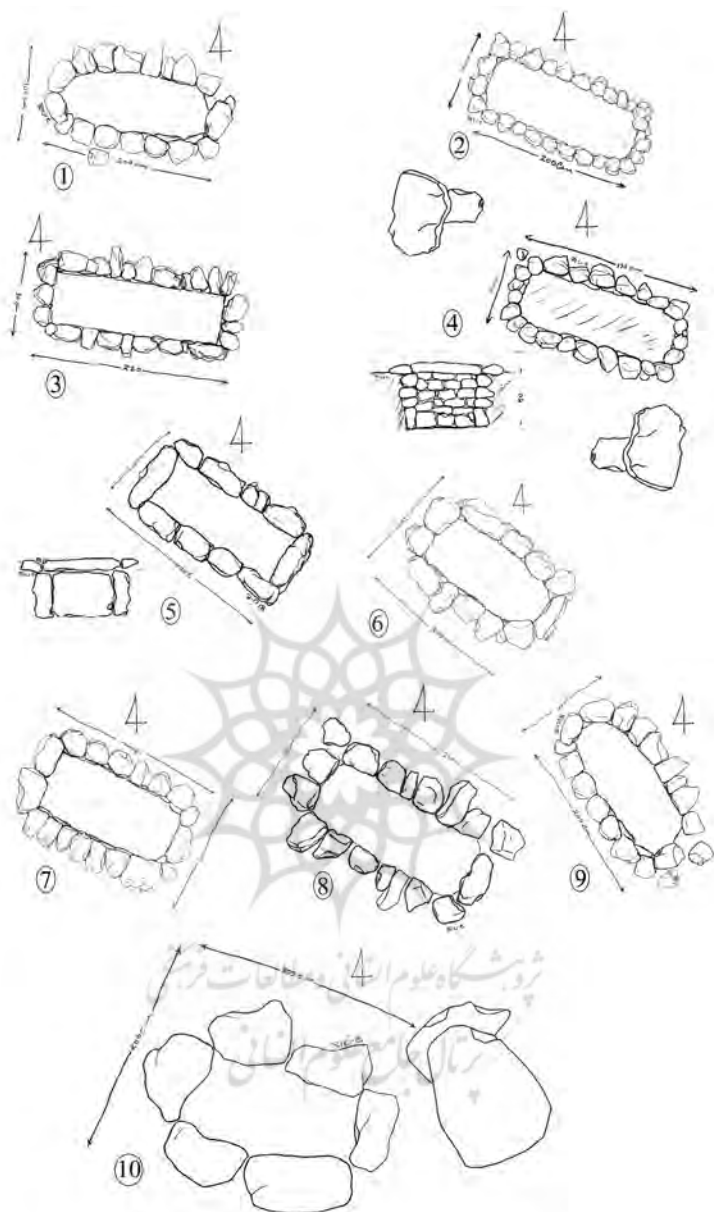
تصویر ۴۲. آثار گورهای تخریب شده در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 42. Remains of Destroyed Graves in Seyal Khasrow Groveyard

تصویر ۴۳. آثار گورها در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 43. Remains of Graves in Seyal Khasrow Groveyard

۵۵۰ پم) تاریخ‌گذاری شده است (Schmidt & Vanloon, 1989, vol. I, 17-19, pl. 14-16). در تپه چغاسبز نیز آثار معماری با دیوارهای پراکنده متشکل از یک یا سه ردیف سنگ‌چین کاوش شده، این دیوارها به احتمال اطرافگاه کوچ‌نشینان بوده و متعلق به عصر آهن III (۷۰۰-۵۵۰ پم) است (Schmidt & Vanloon, 1989, v.1: 23-30; v.2: pl. 18-23). در تپه باباجان نیز آثار معماری سنگی در تپه مرکزی (عصر آهن II) و تپه شرقی (عصر آهن II)

۵۵۰ پم) تاریخ‌گذاری شده است (Schmidt & Vanloon, 1989, vol. I: 16). همچنین دیوارهای پشتیبانی در این لایه کاوش شد که مشابه سازه‌های دفاعی عصر آهن در باباجان (Goff, 1969: 117-122, fig. 4) و گودین تپه (Young, 1969: 24-30, fig. 36) است. در کمترلان ۲ نیز بقایای معماری مشابه لایه ۱ کاوش شده که همراه با دیوارهای چینه‌ای است که بین ۲۶۰۰ تا ۱۲۰۰ پم تاریخ‌گذاری شده است (Schmidt & Vanloon, 1989, vol. I: 16).

تصویر ۴۵. گونه و پلان بازسازی شده برخی گورهای تخریب شده گورستان سیل خسرو
Fig. 45. Type and Plan of Some Destroyed Tombs in Seyal Khasrow Groveyard

در گودین تپه دوره II و III آثار معماری به صورت سنگ چین متعلق به ۱۶۰۰ پم به دست آمده (Young, 1969: 13, 23-24) و هنریکسون، ۱۳۸۱). در بناهای کاوش شده از گودین III_۱

کاوش شده (Goff, 1968, 1970, 1977)، همچنین در تپه شرقی بقایای معماری سنگ چین متعلق به اواخر عصر آهن III شناسایی و کاوش شده است (Goff, 1968: 119).

تصویر ۴۶. آثار اجاق سیاه‌چادر کوچ‌نشینان در محوطه گورستان سیل خسرو
Fig. 46. The Traces of Nomads' Kiln in Seyal Khasrow Groveyard

گورستان‌های حوزه رودخانه گنگیر نیز دیواره‌های لاشه‌سنگی که به گمان متعلق به دیوارهای اطراف گورستان است دیده می‌شود، همچنین در بررسی محوطه بتخانه و رووان ۲، گورستان و محوطه پژدم ایوان نیز بناهایی با لاشه‌سنگ و پی‌های از سنگ‌های بزرگ شناسایی شد (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۳۴-۴۳۵ و بعد). در محوطه کلاه‌فرنگی دشت آسمان‌آباد که گورستانی متعلق به عصر مفرغ است (نوراللهی، ۱۳۸۲) و نیز محوطه گندم‌زار دره‌شهر (بنگرید به شریفی و شریفیان، ۱۳۹۶؛ هورشید، ۱۳۹۴) نیز آثار پی بناهایی مشابه پی‌های بناهای نزدیک چاه‌های جنوب‌شرقی و کف ناودیس سیل خسرو (تصویر ۶، ۳۷-۳۸) بررسی و کاوش شده است. نگارنده در ارتفاعات بانکول و اطراف بقایا و آثار معماری متعددی که با لاشه‌سنگ ساخته شده‌اند به‌دست آورد از جمله در دره چرو، محوطه گم‌گم و دیزگه بناها نیز با همین شیوه ساخته شده‌اند. در این دو محوطه در میان آثار معماری سفال‌های متعلق به دوره ساسانی به‌دست آمده، همچنین در محوطه گم‌گم در

و III_۲ از لاشه‌سنگ در پی بناها استفاده شده است (Young, 1969: 12-14, fig. 16; Young & Levine, 1974: fig. 20-24). اما در لایه گودین II (۷۵۰ پم) آثار معماری شامل مجموعه‌ای از بناها و تالار ستوندار است که با خشت ساخته شده است (Young, 1969: 32; Young & Levine, 1974: 30-34, fig. 36-37). در کاوش محوطه گورستان پشت سد کله شگ (Koke sheg) گیلان‌غرب و اطراف آن نیز سازهای لاشه‌سنگی که متعلق به بناهایی متعددی است به‌دست آمد. این سازها از نظر شیوه ساخت و پراکندگی و تقسیم فضاها و سفال‌ها مشابه سیل خسرو است. این محوطه و گورهای آن دوره آهن II-III و هم‌زمان با آشور نو است (منصوری، ۱۳۹۱: ۴۱-۵۳؛ رضوانی، ۱۳۸۳؛ Moham-madifar et al., 2014: 33, pl. 3-4).

در زندان سلیمان نیز سازه‌هایی با دیواره‌های لاشه‌سنگ خشکه‌چین متعلق به قرن ۷ و ۸ پم در اطراف دهانه آتشفشان ساخته شده (فن‌دراستن، ۱۳۷۳: ۱۰۱-۱۳۲ و پلان ۷). در بررسی

برخی آثار پی بناها را می‌توان به کوچ‌نشینان و نیمه‌کوچ‌نشینانی نسبت داد که در عصر مفرغ و آهن (عصر آهن I-III و عصر آهن IV)^۲ در این محوطه بخشی از سال را به سر می‌بردند.

گورها از نوع کلان‌سنگی متعلق به دوره مفرغ مشابه با گورهای گورستان دلنگان در جنوب تپه قورسان گدمه و گورستان دره‌دریز ایوان در غرب همین گورستان و گورستان آسنگران و گورستان کینی پیه (نوراللهی، ۱۳۹۴؛ نوراللهی، ۱۴۰۱: ۱۱)، چهارچینه‌ای، مستطیلی و مستطیلی بیضی شکل که با لاشه‌سنگ و تخته سنگ‌های بزرگ ساخته شده‌اند و با توجه به جهت ریزش‌های جوی و بادهای منطقه که از جهت شمال‌غرب به جنوب‌شرق می‌وزند، ورودی گورها در ضلع جنوب‌شرقی قرار دارد. گورهای چهارچینه فاقد بستر سنگی هستند و دیواره آنها از لاشه‌سنگ ساخته شده، ساختار گورها با گورهای عصر آهن II-III منطقه آسمان‌آباد (نوراللهی، ۱۳۸۲، ۱۴۰۱)، و ایوان (نوراللهی، ۱۳۸۴، ۱۳۹۴؛ Hearinck & Ovrlaet, 1998, 1999)، گورستان کله شگ گیلان‌غرب (Mohammadifar et al., 2014: 32, fig. 16؛ منصوری، ۱۳۹۱: ۹۱-۹۴)، گور ۴ تاتولبان^۳ کانی چنانه (۷۵۰-۷۰۰ پم) در چوار و گور ۲ بردیل چنارباشی (۷۵۰/۸۰۰-۶۰۰ پم) (VandenBerghe, 1971: 264-268) و دیگر نواحی اطراف (Vanden Berghe, 1973)، 1975, 1977, 1980, 1992) مشابه است. به گمان

یکی از بناها که در بخش فوقانی جنوب محوطه به‌احتمال جنبه اداری و حکومتی داشته است از گچ نیم‌کوب به‌عنوان ملات در ساخت آن استفاده شده که مربوط به دوره ساسانی است. علاوه‌بر آثار معماری در محوطه گم‌گم گورهای تخریب شده دیده می‌شود که از نوع گورهایی است که در سیل خسرو وجود دارد. این دو محوطه دارای آثار هم‌دوره با هستند. درباره برخی از بناها و آثار معماری محوطه گورستان سیل خسرو می‌توان گفت که ادامه سنت معماری از عصر مفرغ است که در این منطقه و نواحی هم‌جوار رواج داشته و به زمگه (زمستانگاه) موسوم است.^۱ آثار متعدد زمگه‌ها در دامنه جنوبی کوه پویان (Pöan) و دامنه جنوبی کوه قلاجه و دامنه‌های جنوبی کوه خورمه چرداول و میان‌بند شهرستان ایوان (نوراللهی، ۱۳۹۴، ۱۴۰۱) دیده می‌شود که این آثار با پی‌های لاشه‌سنگی مشابه سازه‌های سیل خسرو هستند. ولی با توجه به مقایسه و همچنین اینکه در اطراف و در داخل چاله‌ها و قسمت‌های تخریب شده سفال‌های خاکستری به‌دست آمد، به گمان این سفال‌ها متعلق به گور یا گورهایی است که در زیر آثار معماری و پی‌ها وجود دارد. چنانچه سفال‌های خاکستری را در ارتباط با آثار معماری در نظر بگیریم شاید این موضوع نشان‌دهنده هم‌زمانی بخشی از این آثار با گورستان است. به‌احتمال برخی از بناها در دوره بعد بر این گورستان ایجاد شده‌اند، بنابراین

^۱ همچنین گزارش‌ها و متون تاریخی نیز اشاره داشته‌اند به اینکه بعد از تصرف شهر شیروان (سیروان) و نواحی اطراف توسط لشکریان عرب، ساکنان آنها به کوه‌ها پناهنده شدند (بنگرید به طبری، ج ۵، ۱۳۷۵: ۱۸۴۰-۱۸۴۱؛ ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۲۱۷). این منطقه تا زمان هجوم عرب‌ها توسط خاندان هرمزان از خاندان‌های اشکانی (پهلوی‌تبار) متحد ساسانیان اداره می‌شده است (پورشریعتی، ۱۳۹۸: ۳۱۳). کوچ‌نشینان فصلی سیل خسرو (به‌ویژه دوره ساسانی و بعد) که برخی از بناهای لاشه‌سنگی متعلق به آنان بوده، از وجود گورها و به گمان از وضعیت اجتماعی و فرهنگی آنها آگاهی نسبی کاملی داشته‌اند. به‌ویژه اینکه با توجه به آثار سطحی آثار معماری را می‌توان به عصر مفرغ و آهن I-III و عصر آهن IV نسبت داد.

^۲ در اصل دوره آهن IV برای توصیف و طبقه‌بندی داده‌های به‌دست آمده از دره کنگاور توسط کایلر یانگ پیشنهاد شد که پس از مجموعه سفال‌گودین II و پیش از داده‌هایی که به‌روشنی بتوان آنها را دوره اشکانی (پارتی) طبقه‌بندی کرد، تعلق داشت. لوین این دوره را به همه غرب ایران تعمیم داده و آن را با پارتی قدیم یکی دانسته است (لوین، ۱۳۸۱: ۴۷۶).

^۳ در محل «توله بان».

این گورستان دارای گورهای از دوره اشکانی و ساسانی نیز است که در بررسی به علت تخریب و درهم ریختگی فراوان شناسایی آنها ممکن نشد.

تحلیل داده‌های سطحی

سفال‌های ۱-۵ مشابه و قابل مقایسه با سفال‌های به‌دست آمده از سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۱۸۴-۱۸۶، تصویر ۹۴-۹۶). سفال شماره ۴ از نظر فرم و شکل لبه مشابه سفال شماره ۹۱ سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: تصویر ۹۵) و سفال شماره ۸ لایه III حسنلو که از نوع سفال‌های رایج (Common Ware) طبقه‌بندی شده است (Young, 1965: fig. 1.8). لبه شماره ۶ متعلق به ظرفی (فنجان) کوچک است که مشابه آن در گورهای دار ون B، تولکه نام آوژا، پاکل، کتل گل‌گل، دوریه، بردبل به‌دست آمده است (Overlaet, 2003).

سفال ۷، مشابه کاسه به‌دست آمده از گور ۴ پشت کبود (Overlaet, 2003: pl. 20. 1)؛ تزئین نیشگونی‌کننده روی بدنه این کاسه مشابه تزئین ایجاد شده بر بدنه قوری لوله‌ناودانی گور ۲ تپه کل‌ولی (Overlaet, 2003: pl. 25. 5)؛ گور ۹ کل‌ولی (Overlaet, 2003: pl. 33. 1)؛ و گور ۲A، قوری با لوله‌ناودانی گور ۱۰A کتل گل‌گل (Overlaet, 2003: pl. 52. 8, pl. 92. 1)؛ و مشابه تزئینات ظرف شماره ۷۲ گور ۱۰، ۲۹ بردبل (Overlaet, 2003: pl. 169. 72, pl. 170. 72, pl. 188. 4).

سفال ۸-۱۱ ظروف نیم‌کروی (کاسه): مشابه این کاسه‌ها با لبه قائم در گودین II به‌دست آمده (Young, 1974: 126-133. Fig. 47. 3, 10, 13 & fig. 45. 5, 23 & fig. 48. 24; 1969: 119) گونه ۸۰-۸۱ گودین II دسته‌بندی شده‌اند. برای این‌گونه کاسه‌ها تاریخی بین اواخر قرن ۷ پم تا اوایل قرن ۵ پم پیشنهاد شده است (Gopnik, 2000: 328. pl.6; Gopnik, 2003: 261. fig.2,

سفال ۱۳ منقوش و به رنگ قهوه‌ای بر نخودی است، لبه ۱۳/۱ زایل شونده است و رنگی آن اخراپی بر نخودی است. علاوه‌براین، چند تکه کوچک سفال (دو تکه بدنه کمتر از یک سانتی‌متر) منقوش که شاخص نبودند در بررسی سطحی به‌دست آمد که دارای نقش زایل شونده بودند که متعلق به دوره مفرغ جدید هستند که از نظر فرم و تزئینات قابل مقایسه با سفال‌های گودین III (بنگرید به Henrickson, 2011: 260. fig. 39a; Henrickson, 1984: fig. 134. 4, 146.8) است. همچنین تزئین آن قابل مقایسه با تزئین ظروف کم‌تارلان II و چغاسبز لرستان (Schmidt & VanLoon, 1969: pl. 93)؛ سفال‌های گورستان کلاو فرهنگی در آسمان‌آباد (نوراللهی، ۱۳۸۲) و

۸ گوران از لایه C و G (Therane, 2001: pl.) و قابل مقایسه با سفال‌های گروه D1 به دست آمده از کاوش محوطه گردی بازار کردستان عراق است که بین قرن ۸-۶ پم تاریخ‌گذاری شده‌اند که هم‌دوره با لایه‌های این دوره باباجان، گودین‌تپه، تپه حسنلو در زاگرس است (Radner *et al.*, 2016: 91, 99, fig. D2.5, D2.9). سفال‌های به‌دست آمده گور شماره ۱۰۱، ۱۰۶، ۱۰۹ عصر آهن II تپه قلات دینخه کردستان عراق (Radner *et al.*, 2020: 86-89, 91-92, fig. D1.1) است. همچنین با سفال‌های معمولی (Groovy pottery) به‌دست آمده از کف کوچه ۳۸ (Alley 38) گردی بازار که هم‌دوره و مشابه با سفال‌های عصر آهن I و II غرب ایران در حسنلو (Radner *et al.*, 2018: 121-123, fig. F1.2, F1.7-) و از نظر فرم مشابه و قابل مقایسه با لبه‌های به‌دست آمده از سرخ‌دم لری (عصر آهن II و III) (Schmidt & VanLoon, 1969: pl. 137.b-e) و سفال‌های رایج (Common Ware) حسنلو (Young, 1965: fig. 9-10 & fig. 3.13, 18) و از طرف دیگر مشابه این کوزه‌ها در گورهای لایه IVc و سفال‌های دوره IVc-IVb از اتاق ۶ ساختمان سوخته V حسنلو (Danti, 2013b: fig. 4. 53 E-F; fig. 4.58-59; fig. 4.60 G-L) است.

سفال ۱۷ لبه کوزه خاکستری رنگ است. ۲۴ قطعه سفال خاکستری در کنار یکی از چاله‌های حفاری قاچاق جمع‌آوری شد که شامل ۵ لبه شکسته و ۱۸ قطعه بدنه ساده و یک کفه تخت است. مشابه این کوزه در بیشتر گورهای کاوش شده عصر آهن III و بررسی گورستان‌ها حوضه گنگیر به‌دست آمده است (نوراللهی، Hearinck & Overlaet, 1998, 1999; ۱۳۹۴). (Overlat, 2003).

سفال ۱۸، لبه کاسه دهانه باز از سفال

از دید فرم و تزئین شبیه برخی از یافته‌های دار ون A، کژاو ایوان، سردنت، گلال گلبی ارکواز، کال نسا AII چیغای چوار - که آنها را متعلق به گوتیان دانسته‌اند - است (بنگرید به Hearnick & Overlaet, 2010b). همچنین در کاوش‌های گلخنان مرده چندین گور از دوره مفرغ کاوش شده است.

سفال ۱۴-۱۶: مشابه این ظرف در گورستان‌های دیگر منطقه نیز گزارش شده است. ازجمله لبه شماره ۲-۴ تپه قلائی در دشت آسمان‌آباد (نوراللهی، ۱۳۸۲، ۱۴۰۱)، و با لبه ظروف به‌دست آمده از گورهای ۱، ۴، ۶-۷، ۹، ۱۱، ۲۱، ۲۵، ۲۷-۲۸، ۳۱، ۳۳، ۳۷، ۳۹، ۴۵-۴۳، ۵۸، ۶۱ و ۶۳ جوب گوهر و گورهای ۷، ۲۴، ۹-۱۰، ۱۶، ۱۸، ۳۲، ۴۰، ۴۹، ۶۲، ۷۳ گلخنان مرده (Haerinck & Overlaet, 1999).

همچنین قابل مقایسه با سفال‌های دار ون B و کل‌ولی (Overlaet, 2003: fig. 199, pl. 1, 6, 7, 37) است. این سفال‌ها قابل مقایسه با مجموعه سفال‌های به‌دست آمده از محوطه گورستان درگه I، که در غرب روستای درگه و کنار ایل‌راهی است که با گذر از ارتفاعات جنگلی بانکول به دشت ایوان می‌رود (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۶۲۶-۶۲۸).

همچنین مشابه سفال‌ها و کوزه‌های گودین II (Gopnik & Rothman, 2011: 355, fig. 7. 53; Gopnik, 2000: 318-321. pl. 1-2; Young, 1974: 125-127. fig. 44, fig. 45; 1969: 119-121. fig. 42. 4, 9) و سفال شماره ۸۱-۸۲ سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: تصویر ۹۴) و سفال‌های زندان سلیمان است که به قرن ۷ و ۸ پم و هم‌زمان با زیویه تاریخ‌گذاری شده است (فن‌دراوستن و ناومن، ۱۳۷۳: شکل ۵۱. ۴ و شکل ۵۳. ۶)؛ و نیز مشابه سفال‌های گوران GII لایه C (Therane, 2001: pl. 52-53) است. همچنین سفال‌های به‌دست آمده از GII گور شماره ۴ و

شکل ۹-۱۰۰)؛ سفال‌های سطحی تپه ترن (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۶۵۴، شکل ۹-۱۳۷) و درگه I در دامنه کوه بانکول (نوراللهی ۱۳۹۴) هستند. لبه خمره شماره ۲۵ مشابه لبه خمره شماره ۷۲ به‌دست آمده از کاوش سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۱۸۴، تصویر ۷۲). سفال‌های شماره ۲۳-۲۴ از نظر فرم مشابه و قابل مقایسه با لبه‌های به‌دست آمده از سرخ‌دم لری هستند که به عصر آهن II و III تاریخ‌گذاری شده‌اند (Schmidt & VanLoon, 1969: pl.137.b-e) و در قلات دینخه در کردستان عراق نیز مشابه این ظرف به‌دست آمده که به دوره آشور نو تاریخ‌گذاری شده است (Redner et al., 2018: E1.12.n.8). گفتنی است که خمره با تزیین طنابی در دوران بعد نیز تداوم یافته است.

شماره ۲۷: مشابه این سفال از گورستان شورابه گور شماره ۱ (Overlaet, 2003: pl. 215: n.26)، تپه کل‌ولی گور ۲، ۴، ۵، ۱۲، ۱۵ (Ibid: pl. 25.1, pl.28-29.3, pl.30.1, pl.33.3, pl.37.3 & Haer-5, pl.38.5)؛ گور شماره ۲ گلخنان مرده (Haer-inck & Overlaet, 1999: pl.87.t2.n2)، گور ۱۲ تپه کل ولی (Vandenbergh, 1968: fig. 19)، گور شماره ۴۲ چم‌ژری مومه ظرف شماره ۳ (Haer-inck & Overlaet, 1998: fig. 42)، گور ۱۰ بردبال (Overlaet, 2003: pl. 168.38)، گور ۱A و ۲A، ۱۰A کتل گل‌گل (Overlaet, 2003, pl.48.3-4, pl.53.25, pl.92.13) و سفال شماره ۴ به‌دست آمده از گور شماره ۲ تاتولیان چوار (عصر آهن III) (Vandenbergh, 1971: 265) به‌دست آمده است. این ظروف با تزیینات ناخنی روی بدنه و دارای چهار دسته عصر آهن II طبقه‌بندی و تاریخ‌گذاری شده‌اند (Overlaet, 2003: 148).

سفال شماره ۳۰ بخشی از یک قوری لوله‌دار و سفال شماره ۴۰ لوله ناودانی با منقاری ظروفی

خاکستری، مشابه سفال در سرخ‌دم لری به‌دست آمده که به عصر آهن II و III تاریخ‌گذاری شده است (Schmidt & VanLoon, 1969: pl. 136.n-o,q)؛ از نظر فرم مشابه سفال زیویه (عصر آهن III، سده ۷ پم) (Young, 1965: fig. 3.15)، گودین II (عصر آهن III) (Young, 1969: fig. 42.10) و سفال شماره ۱۱۱ سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۱۸۶، تصویر ۹۶) و زندان سلیمان (قرن ۷ و ۸ پم) (فن‌دراوستن و ناومن، ۱۳۷۳: شکل ۵۳: ۱۰) است.

سفال ۱۹ دارای لبه تخت بوده و از نظر فرم مشابه آن در گورستان شیه‌بان ۲ و میان ۲ در بخش گرمسیری زرنه ایوان (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۹۵، شکل ۱۰۰. طرح ۲: ۵۰۳، شکل ۴۲) و زندان سلیمان (فن‌دراوستن و ناومن، ۱۳۷۳: شکل ۳۱. ۵-۶) به‌دست آمده است.

سفال‌های ۲۰ تا ۲۶ مشابه سفال‌های سطحی به‌دست آمده از گورستان قورسان گدومه و سفال‌های تپه قلا و سفال‌های گورستان سان‌کر مژنه و سفال‌های سطحی گورستان میوله (نوراللهی، ۱۴۰۱)؛ سفال‌های بان‌کبود ۳ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۶۳، شکل ۹-۷۴)؛ گورستان پژدم منطقه ایوان (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۳۴، ۹-۷)؛ مشابه سفال‌های سطحی گورستان کال‌زرین منطقه بلیه ایوان (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۷۹، شکل ۹-۲۷) و گورستان کوشک (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۸۷، شکل ۹-۳۲)؛ گورستان تیمانه (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۹۶، شکل ۹-۳۸)؛ گورستان میان ۲ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۰۳، شکل ۹-۴۲)؛ گورستان بان‌کبود ۲ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۶۰، شکل ۹-۷۲)؛ گورستان بان‌کبود ۴ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۶۶، شکل ۹-۷۶)؛ گورستان بان‌باریک ۱ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۷۳، شکل ۹-۸۱)؛ گورستان دیمه‌ری ۳ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۸۸، شکل ۹-۹۴)؛ گورستان شیه‌بان ۲ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۹۶،

II استفاده از آن کمتر شده و در عصر آهن III تقریباً مشاهده نمی‌شود (Overlaet, 2003: fig. 66-67). مشابه این قوری‌ها از گور ۸، ۱۱ و ۱۲ گورستان دارون B؛ گور ۲ پشت کبود (Overlaet, 2003: pl. 7.1, pl. 10.2 pl. 12.1, pl. 18.1؛ گورستان پاکل (Overlaet, 2003: fig. 73-74)؛ گور شماره ۱۲ تپه کل ولی (Vandenbergh, 1968: fig. 19; Overlaet, 2003: pl. XIII شماره ۱۶A گورستان ورکبود (Overlaet, 2003: pl. 8a-b؛ گور ۹ پاکل گوراب (Overlaet, 2003: pl. 106.n6)؛ کتل ۱۳A (Overlaet, 2003: pl. 122.n2)؛ گل گل گور ۳B (Overlaet, 2003: pl. 147-148, 150, 152)؛ در گورهای شماره ۶، ۷، ۸، ۹ پاکل گوراب (Overlaet, 2003: pl. 147-148, 150, 152)؛ گور شماره ۳، ۱۰، ۱۱، ۱۷ بردبل (Overlaet, 2003: pl. 159, 164, 165-166, 174, 178 شماره ۵، ۱۳، ۱۸ و ۱۹ دوریه (Overlaet, 2003: pl. 129, 134, 137-138 شماره ۲۹، ۴۱ چم‌ژی مومه (Haerinck & Vandenbergh, 1975: 361. fig. 10; Overlaet, 1998: fig. 30, 41) و گورستان میان ۱ منطقه میان ایوان (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۰۰، شکل ۹-۴۰)؛ در گورستان خاتون‌بان (قوری با لوله ناودانی) (Schmidt & VanLoon, 1969: pl. 135. m-n) به‌دست آمده است. دسته عمودی سوراخ‌دار (شماره ۴۱) از این نوع دسته‌ها از گور ۱، ۲، ۴، ۱۰ بردبل (Vandenbergh, 1973a: 38, fig. 21.8; Overlaet, 2003: pl. 156.2, 157.1-2, 168.28-31.33-41) و گور ۱۱ پاکل (Overlaet, 2003: pl. 153.5) به‌دست آمده است. سفال ۴۲: مشابه تکه سفال شکسته شماره ۹ به‌دست آمده از گور شماره ۳ پاکل (Overlaet, 2003: pl. 141.n.9)، نقوش کنده قوری با دسته سبیدی و لوله ناودانی گور شماره ۲ پشت کبود (Overlaet, 2003: pl. 18.n.9)، نقش کنده قوری

با این فرم و شکل لوله که به پارچ‌ها یا قوری‌های لوله منقاری موسوم‌اند، تقریباً در بیشتر گورهای کاوش شده از گورستان‌های ایلام به‌دست آمده است و این نوع ظروف در عصر آهن I متداول بوده و در دوره‌های بعد تداوم پیدا کرده و شکل‌های متداول‌تری یافته است (بنگرید به Medvedska, ۱۳۸۴: ۸۳-۸۷ و Overlaet, 1982: 46-50; Overlaet, 2003: 148 قوری‌های لوله‌دار از گور A7 کتل گل گل (Overlaet, 2003: pl. 75, 76. n.10)، و از گورهای ۱۱، ۱۸، ۲۱، ۳۲، ۲۸، ۳۳، ۳۶، ۴۴، ۳۷، ۴۵، ۴۹، ۵۱، ۵۸، ۵۹، ۶۴، ۶۶، ۷۴، ۷۳ چم‌ژی مومه (Haerinck & Overlaet, 1998: 12, 14. ill4-5)؛ fig. 17, 24, 25, 28, 30-32, 35, 37, 44, 45, 46-47, 51, 54, 57, 60-61; Vandenbergh, 1975: 360-361, fig. 9-10) و از دارون B (Overlaet, 2003: 76) و گور شماره ۱ بردبال (Overlaet, 2003: pl. 156: n1) و همچنین گونه‌های مختلفی از قوری‌های لوله‌دار در بررسی گورستان بان‌کبود ۳ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۶۳، شکل ۹-۷۴) گورستان جوب‌گوهر و گل‌خان مرده (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۲۰، شکل ۹-۳؛ Haerinck & Overlaet, 1999: 1394)؛ گورستان پلیه (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۷۰، شماره ۹-۲۲)؛ گورستان چم (کانی) میرو ۳ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۱۷، شکل ۹-۴۷) به‌دست آمده است.

شماره ۳۳: دسته ظرف مشابه با دسته قوری لوله ناودانی شماره ۲ از گور ۳، و دسته قوری شماره ۴ از گور ۴ و در گورهای ۹، ۲۳، ۴۷، ۶۳، ۶۴، ۸۰ گلخان مرده (Haerinck & Overlaet, 1999: pl. 88)، گور ۱۸ چم‌ژی مومه (Haerinck & Overlaet, 1998: fig. 24.n1)، ظروفی با دسته مشابه به‌دست آمده است.

سفال شماره ۴۰: این گونه قوری‌ها در عصر آهن I رایج بوده است و در عصر آهن

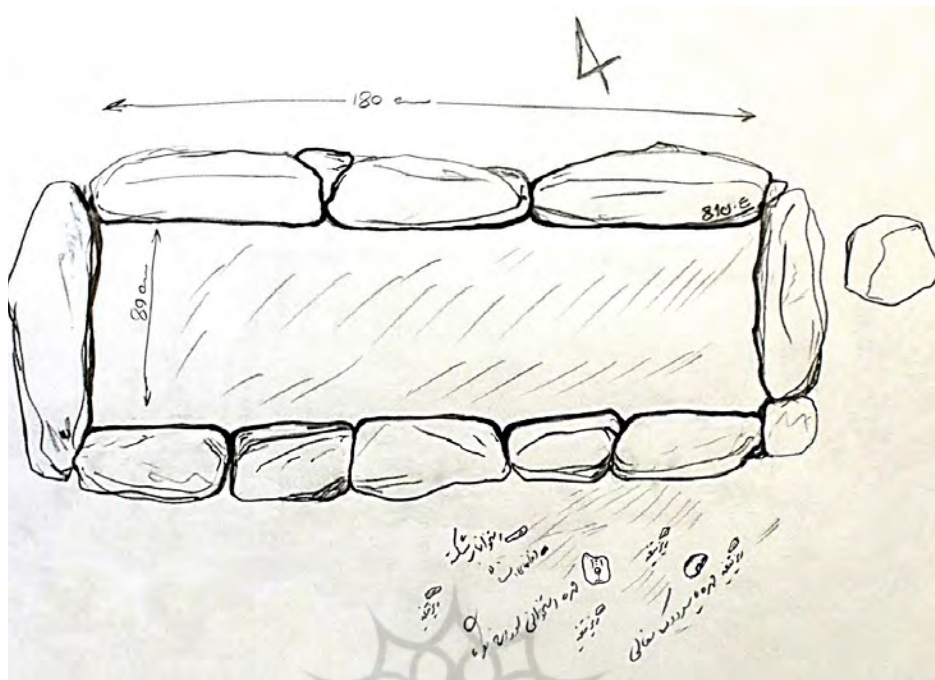
مشابه آنها به دست آمده که متعلق به دوره کاسی است (Glatze *et al.*, 2019: 466. Fig. 21). این فرم و تزئین طنابی در عصر آهن IV نیز تداوم می‌یابد.

سفال ۴۶: این کفه پایه‌دار متعلق به دوره عصر آهن IV است که دارای خمیره خوب ورز داده شده و بافت محکم و چرخ‌ساز است. هرچند کفه پایه‌دار در دوره آهن III گورستان گلخان مرده مرسوم بوده، زیرا ظروف پایه‌دار در بیشتر گورها (Haerinch & Overlaet, 1999) در بررسی گورستان‌های ورازان ۱ و ۲ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۲۸-۵۳۲)؛ مامی‌وگ ۴ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۴۸، شکل ۹-۶۶)؛ بان‌کبود ۱ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۵۶، شکل ۹-۷۰)؛ بان‌کبود ۲ (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۵۶۰، شکل ۹-۷۲) به دست آمده است، اما کفه‌های پایه‌دار عصر آهن هیچ‌کدام با چرخ تند ساخته نشده‌اند و خمیره آنها خوب ورز داده نشده و در بسیاری از موارد حرارت برای پخت آنها نیز کافی نبوده است.

سفال ۵۶، در بررسی دشت آسمان‌آباد در تپه کینی چرمگ متعلق به دوره آغاز نگارش و تپه قلا متعلق به هزاره اول پم (نوراللهی ۱۳۸۲: تصویر ۴، ۱۲۱ و نوراللهی، ۱۴۰۱) و همچنین محوطه بنای بتخانه، گورستان پژدم منطقه ایوان (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۴۳۴، شکل ۹-۷)؛ سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: تصویر ۹۹؛ ۱۶۱-۱۶۳)؛ تپه شرقی و تپه مرکزی باباجان (Goff, 1978: fig. 6, 12. 36) و محوطه گورستان کلاشک در گیلان غرب (رضوانی، ۱۳۸۳) مشابه این کفه خمره به دست آمده است که این فرم کفه در طول زمان تداوم یافته است. در مجموع سفال‌های شماره ۴، ۳۴-۳۷، ۳۹، ۴۶، ۵۲، ۵۶ مشابه با سفال‌های برخی از گورستان‌های آسمان‌آباد، تپه ترن ایوان و محوطه بتخانه بابا یادگار ایوان و کلاشک گیلان غرب‌اند (نوراللهی، ۱۳۹۴ و

دسته دار با لوله ناودانی از گور A2 کتل گل‌گل (Overlaet, 2003: pl.52.n.1)، نقش‌کنده قوری دسته دار با لوله ناودانی از گور A10 کتل گل‌گل (Overlaet, 2003: pl.92.n.3) و گور شماره ۱۸ چم‌ژی مومه (Haerinch & Overlaet, 1998: fig.34:1) به دست آمده است.

سفال ۴۳ و ۴۴، با سفال‌های میوله (نوراللهی، ۱۳۸۲، ۱۳۸۴ و ۱۴۰۱)؛ محوطه ونیت منطقه پلیه (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۶۱۵، شکل ۹-۱۰۸) و سفال شماره ۲۵۴ سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۸۴: ۲۲۳، تصویر ۱۰۴) و خمره به دست آمده از لایه GII.T3 تپه گوران (Thrane, 2001: pl. 45)؛ سفال‌های جمع‌آوری شده از سطح تپه گوران در سال ۱۹۶۴ و گوران G1، GII لایه U (Thrane, 2001: pl. 6-7,14)؛ خمره‌های نوشیجان تپه (Stronach, 1978: fig.5)؛ تپه باباجان (مرکزی) لایه ۱-۳ و لایه ۲ تپه شرقی (Goff, 1978: fig.6; Goff, 1968: fig.11) کله شگ گیلان‌غرب (منصوری، ۱۳۹۱: Mohammadifar *et al.*, 2014: 33, fig.10-11) مشابه است. همچنین خمره‌هایی با تزئینات مشابه در گورستان میرولی (Schmidt *et al.*, 1989: pl. 86.d Schmidt *et al.*, 1989: pl. 105 Schmidt *et al.*, 1989: pl.115.d) که دوره مفرغ قدیم تا جدید تاریخ‌گذاری شده‌اند و خمره‌ای با دوردیف تزئین طنابی روی بدنه در گورستان دارون B (Overlaet, 2003: pl.7) و همچنین با تکه خمره‌هایی از سرخ‌دم لری متعلق به عصر آهن III (Schmidt *et al.*, 1989: pl. 137.c-d) و خمره‌ای که برای تدفین گور شماره ۲۱ در جوب گوهر استفاده شده نیز با چند ردیف نقش طنابی افزوده تزئین شده‌اند (Haerinch & Overlaet, 1999: pl. 14,50) قابل مقایسه است. در کاوش کانی ماسی در کردستان عراق نیز خمره‌های

تصویر ۴۷. پلان گور تخریب شده و بقایای پراکنده اشیاء تدفینی کنار آن
Fig. 47. Plan of Destroyed Tomb and Widespread Burial Objects Around it

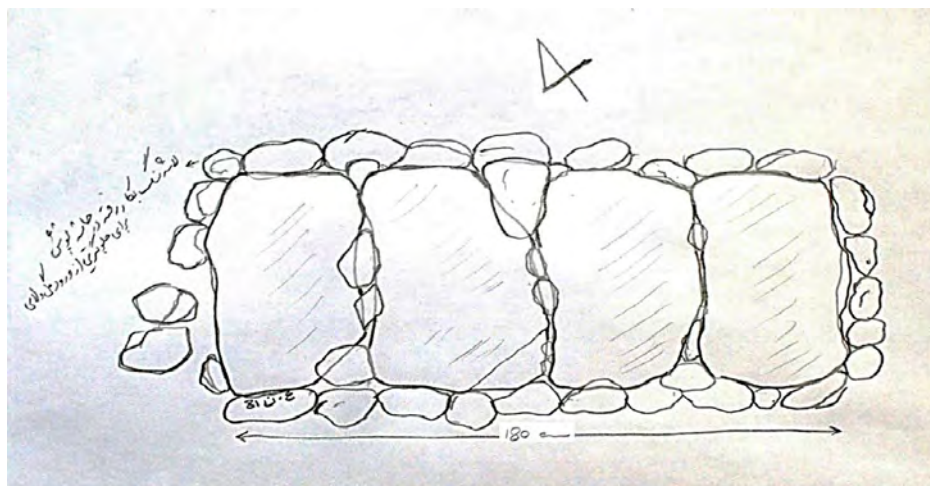
به دست آمد. از این ریزتیغه‌ها در کاوش‌های گلخنان مرده (گور شماره ۱۲، ۲۱، ۲۴، ۲۵، ۳۶، ۴۰، ۴۱، ۴۹، ۵۷، ۶۳-۶۴، ۷۴-۷۵، ۸۰) همراه اشیاء تدفینی از جمله دهنه آهنی اسب (لگام) و سلاح‌های آهنی و مفرغی که شامل سرتیر (۳۵ سرتیر شامل ۳۱ آهنی و ۴ مفرغی)، دشنه، تبر، تیشه، کلنگ و سپر و همچنین زیورآلات و مهره‌های گردنبند فراوانی به دست آمد. همچنین در داخل ۱۵ گور بین ۱ تا ۱۲ ابزار سنگی شامل تیغه‌ها، تراشه‌ها و سنگ‌های مادر به دست آمد که برخی از آنها سرتیرهای سنگی هستند (Haerinck & Overlaet, 1999: 175). علاوه بر این سرتیرهای سنگی در تمام گورستان‌های عصر آهن پشت‌کوه از جمله در جوب گوهر (گور شماره ۱۰، ۱۱، ۲۶، ۳۰، ۳۰، ۵۷، ۶۲) و چم‌ژی مومه (گور شماره

۱۴۰۱؛ رضوانی، ۱۳۸۳؛ Mohammadifar et al., 2014: 33, fig. 10-11) می‌توان آنها را به دوره آهن III و IV و هم‌زمان با بخشی از آثار معماری این محوطه نسبت داد. علاوه بر این در بررسی سطحی سفال‌هایی با پوشش لعاب فیروزه‌ای تیره نیز دیده می‌شود که بسیار اندک هستند به گمان این نوع سفال‌های لعاب دار مربوط به عصر آهن III و در ارتباط با آشور نو هستند. در بررسی این محوطه هیچ نوع سفالی که بتوان آن را به دوره اشکانی و ساسانی نسبت داد به دست نیامد.

دیگر یافته‌ها^۱

ابزارهای سنگی (ریزتیغه، تراشه و سنگ مادر) در بررسی گورستان سیل خسرو در کنار یک گور تخریب شده ۴ عدد ریز تیغه (سرتیر سنگی)

^۱ بنا به گفته کوچ‌نشینان و آگاهان محلی، ده‌ها ظرف و شیء مفرغی و سفالی در حفاری‌های غیر مجاز حدود سال‌های ۶۵ تا ۷۰ توسط قاچاقچیان از هرکدام این گورها بیرون آورده شده است.

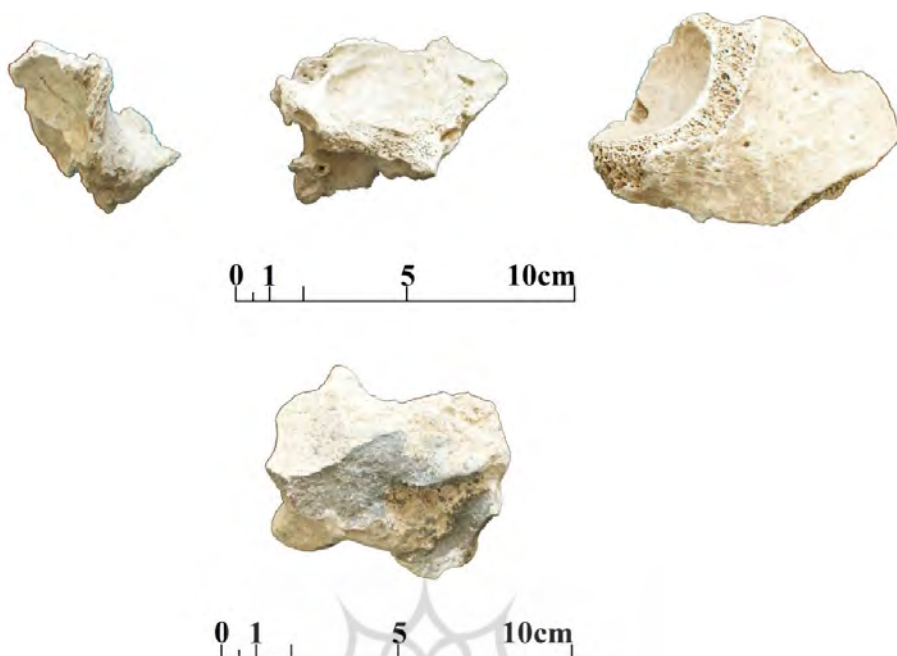
تصویر ۴۸. بازسازی تقریبی شیوه پوشش گور تخریب شده با توجه تخته‌سنگ‌های پیرامون
Fig. 48. Reconstruction of Destroyed Grave

کنند و در شکار (به‌خصوص برای شکار پرندگان و پستانداران کوچک) مورد استفاده قرار دهند (نوراللهی و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۲۵).

مهره یا سردوک سفالی و قاب استخوانی سوراخ

شده و استخوان: این دوشیء همراه با سرتیرهای سنگی در میان خاک‌های ناشی از تخریب گوری در سیل خسرو به‌دست آمدند (تصویر ۴۷-۴۸). مشابه این مهره یا سردوک سفالی در کماتارلان I به‌دست آمده مربوط به عصر آهن III-II است (Schmidt et al., 1989: pl.142). این اشیاء به‌احتمال کاربرد آیینی داشته‌اند. شیء استخوانی، قابی سوراخ شده است که متعلق به یک حیوان گیاهخوار بزرگ (به‌احتمال گوزن زرد یا خالدار) است. همچنین در کنار گورها و بخش‌های تخریب شده تکه‌های استخوان نامشخص و دندان انسان قابل مشاهده است که به‌علت سرمای هوا و تخریب قاقاچقیان تکه‌تکه شده‌اند اما برخی از استخوان‌ها به‌احتمال متعلق به جمجمه و لگن انسان است (تصویر ۴۹).

۳-۲، ۸، ۱۶، ۱۸، ۳۴، ۳۷، ۴۵، ۵۳-۵۴، ۵۵، ۵۶، ۶۴، ۷۰) (Haerinck & Overlaet, 1998: 37-38)، کتل گل‌گل (گور شماره A۳، A۲، A۱، A۶، ۵ A، ۹ A، ۷ A، A۱۱، A۱۳، B۲، B۳)، پاکل (گور ۱-۲، ۳، ۴، ۵، ۶-۷، ۸، ۱۱)، بردیل (گورهای ۲، ۴، ۱۰، ۱۱، ۱۹، ۲۷، ۶۲)، شورابه (گور ۱)، دار ون (گور ۸)، چال اسد درگه (گور ۱ و ۳)، تولکه نام آوه‌زا (گور ۴)، پشت کبود (گور ۲)، چم چغل (گور ۱، ۲) (Overlaet, 2003). این تراشه‌ها و سرتیرهای سنگی در قبور مردان و همراه سرتیرهای مفرغی و آهنی به‌دست آمده‌اند (بنگرید به نوراللهی، ۱۳۹۶). پژوهشگران تاکنون درباره کاربرد آنها اظهار نظری نکرده صرفاً به معرفی آنها پرداخته‌اند. از آنجاکه این سرتیرهای یا ریز تیغه‌های کوچک از منابع خام موجود در طبیعت اطراف به‌طور مستقیم و با تغییر اندکی در شکل سنگ قابل برداشتند. نسبت به سرتیرها و پیکان‌های مفرغی و آهنی که تهیه کردن آنها مستلزم فرآیند بسیار پیچیده‌ای است، راحت‌تر و ارزان‌تر بود و افراد می‌توانستند به‌راحتی آن را تهیه

تصویر ۴۹. نمونه استخوان‌های پراکنده در اطراف گورهای تخریب شده و سرباره فلزی
Fig. 49. Bones and Metal Slag Sample Selected Around Destroyed Tomb

در این منطقه وجود داشته، حتی با احتیاط می‌توانیم آن را به فعالیت‌های آهنگران دوره‌گرد نسبت دهیم که همواره بخشی از سال را در کنار کوچ‌نشینان و نیمه‌کوچ‌نشینان به سر می‌بردند (تصویر ۴۹).

برآیند

گورستان و محوطه سیل خسروآثاری از دوره‌های مختلف دوره مفرغ تا عصر آهن IV است که نشان موقعیت خاص آن دارد. آثار عصر مفرغ شامل گورهای کلان سنگی (در شمال محوطه) و پی بناها (در کنار چاه‌های پایین‌دست) و آثار عصر آهن III-I شامل سفال و گورها و پی بناهای لاشه‌سنگی است که گورستان و گورهای متعلق

سرباره فلزی: وجود چوب جنگلی فراوان^۱ و در دسترس به‌عنوان سوخت به‌احتمال در عصر مفرغ و آهن III-I و بعد زمینه مساعدی برای ذوب و فراوری فلز در این محوطه و اطراف بوده است. این موضوع می‌تواند توجیهی برای وجود سرباره فلزی در این محوطه گورستان باشد. هرچند نمی‌توان آن را با قطعیت متعلق به عصر آهن نسبت داد. ولی در لایه I کم‌تارلان سرباره فلزی آهن به همراه سفال‌های خاکستری (Schmidt & VanLoon, 1989, v.I:16) و در گورستان ورکبود جنگ ابزارهای آهنی (سرتیر، شمشیر و خنجر، سرنیزه، تبر)، گزارش شده است (Overlaet & Haerinck, 2004). به‌هررو شرایط و زمینه لازم برای ذوب و فلز

^۱ زایست و همکارانش شکل‌گیری و گسترش جنگل‌های بلوط زاگرس را از ۶۰۰۰ سال پیش از میلاد به بعد دانسته‌اند که ناشی از افزایش بارندگی و کاهش دما بر ساوان موجود در آن زمان بوده است (Zaist & Wright, 1963: 65-66; Zaist, 1967: 301, 305, 310).

معماری چاله‌های به عمق ۲ متر توسط قاچاقچیان ایجاد شده که سبب تخریب‌های زیادی شده است. در کنار و دیواره بخش‌های تخریب شده سفال‌های خاکستری ساده و سفال شکسته‌های متعلق کاسه‌های گرد پراکنده شده که نشان‌دهنده هم‌زمانی و تعلق آثار معماری لاشه‌سنگی به دوره آهن است. اما با مقایسه آثار معماری مناطق همجوار و آثار معماری به‌دست آمده در بررسی گورستان‌های شهرستان ایوان و با آثار معماری به‌دست آمده کاوش‌های زاگرس مرکزی چون سرخ‌دم لکی و سرخ‌دم لری و دیگر مناطق می‌توان گفت که این آثار معماری به احتمال متعلق به عصر آهن II-III است. به‌ویژه در این دوره در این منطقه و مناطق همجوار، ما با تهاجم و حضور آشور نو روبه‌رو هستیم که وجود آثار معماری شاید دلیل بر این امر باشد. سفال‌ها و آثار گورها (براساس کاوش گروه بامی و بررسی‌های صورت گرفته) در هیچ محوطه‌ای (تپه‌ها) به‌دست نیامده و هیچ شباهتی به آثار محوطه‌های استقرار ندارند. در میان این آثار معماری اجاق‌ها و سنگ‌چین متعلق به سیاه‌چادر کوچ‌نشینان نیز وجود دارد. به‌هررو می‌توان این آثار معماری را متعلق به زمگه‌ها (استقراری فصلی) دانست که در بخشی از سال (اواخر زمستان و بخشی از فصل بهار) که هوا سرد است استفاده می‌شده است.

در مجموع گورستان سیل خسرو متعلق به اواخر دوره مفرغ و عصر آهن I-III است که در دوره عصر آهن IV و دوران بعد آن دوباره مورد استفاده قرار گرفته، آثار این دوره ها شامل پی بناهای سنگی (زمگه‌ها) و بقایای سنگ‌چین و اجاق سیاه‌چادرهاست. آثار بقایای زمگه‌ها نشان‌دهنده تداوم معماری از دوره مفرغ و شاید پیش‌تر است که تا حدود یک سده پیش همچنان در این منطقه رواج داشت.

به این دوره در شرق محوطه قرار دارند. آثار عصر آهن IV و دوران بعد شامل بنا و فضاهایی است که امروزه فقط پی آنها باقی مانده است. این آثار نشان‌دهنده شیوه معیشتی مبتنی بر دامداری و گله‌داری مبتنی بر کوچ‌های فصلی است که به گمان با سرد شدن هوا به نواحی گرمسیری به دشت‌های جنوبی ایلام کوچ می‌کردند و با گرم‌تر شدن به این منطقه که دارای موقعیت زیستی مناسبی بود برمی‌گشتند. براساس شواهد و داده‌های سطحی در این زمان‌ها به ذوب و فرآوری فلزات و سفالگری می‌پرداختند. همچنین بررسی سفال‌ها نشان می‌دهد که این گورستان با نواحی همجوار دور و نزدیک دارای ارتباط متقابل بوده است. به‌طورکلی داده‌های سفالی و معماری گورها نشان‌دهنده همگونی و هم‌زمانی با گورستان‌های منطقه آسمان‌آباد و ایوان و مناطق همجوار در پشتکوه ایلام و نواحی دورتر است. داده‌های سطحی بیانگر تداوم استفاده فصلی از این محوطه در دوران مختلف است که ناشی از شرایط زیستی مناسب آن یعنی دسترسی به آب و مرتع و جنگل که نقش مؤثری در معیشت مبتنی بر دامداری و گله‌داری دارد. چنانچه امروزه هر ساله در فصل بهار و تابستان کوچ‌نشینان را جذب می‌کند. بررسی آثار پی‌ها نشان‌دهنده حدود ۱۵ بنای چسپیده به هم است که دارای دیوارهای مشترک هستند و در دوره‌های مختلف از آنها به‌عنوان زمگه استفاده شده است. دیوارهای بیرونی دارای قطری بیش از ۱/۵ متر است که به گمان کارکرد دفاعی داشته است. علاوه‌براین، آثار معماری در کنار داده‌های سفالی شاید بازتابی از حضور آشور نو در این نواحی اند که هموار به این مناطق حمله می‌کردند.

در برخی از نقاط این محوطه، گورها در کنار بناها قرار دارند و بخش مرکزی محوطه در میان آثار

کتاب‌نامه | Bibliography

- وحدتی، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی.
Medvedskaya, Inna. (1982). *Iran: Iron Age I*, translated into Persian by A. A. Vahdati, Tehran: Archaeological Research Institute.
- معتمدی، نصرت‌الله. (۱۳۷۹). «سرخ‌دم لکی و نخستین اطرافگاه‌های کوچندگان در آغاز دوران تاریخی ایران»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد ۳، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور: ۳۴۷-۳۶۲.
- Moetamedi, Nosrattallh. (1999). "Sorkh Dom-e Laki and the first nomad's settlements at the beginning of Iran's historical period", in *Proceedings of the Second Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran*, Vol. 3, Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization: 347-362.
- مترجم، عباس. (۱۳۷۹). گزارش فصل اول بررسی و شناسایی شهرستان شیروان‌چرداول، میراث فرهنگی استان ایلام (منتشر نشده).
- Motarjem, Abbas. (1999). *Report of first season of survey and identification of Shirvan Chardavel County* (unpublished).
- ناومان، رودلف. (۱۳۷۴). ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان، ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Naumann, Rudolf. (1977). *Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman und Umgebung*, translated into Persian by F. Nadjd samii, Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization.
- فون‌دراوستن، هانس‌هینینگ؛ ناومان، رودلف. (۱۳۷۳). تخت سلیمان، ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Von der osten, Hans Hening, Naumann, Rudolf. (1976) *Tacht-e Suleiman: Ergebnisse der Ausgrabungen*, translated into Persian by F. Nadjd samii, Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization.
- نوراللهی، علی. (۱۳۸۲). گزارش بررسی باستان‌شناسی (پیش‌ازتاریخ) دشت آسمان‌آباد، میراث فرهنگی استان ایلام (منتشر نشده).
- Nourallahi, Ali. (2001). *Report archaeological survey of the Asmanabad plain*, Cultural heritage Organization of Ilam province.
- نوراللهی، علی. (۱۳۸۴). گزارش سومین فصل بررسی باستان‌شناختی شهرستان ایوان، میراث فرهنگی استان ایلام (منتشر نشده).
- Nourallahi, Ali. (2004). *Report third season archaeological investigation of Aivan County*, Cultural heritage Organization of Ilam province.
- علایی طالقانی، محمود. (۱۳۸۶). ژنومورفولوژی ایران، تهران، انتشارات قومس.
- Alaei Taleghani, Mahmood. (2008). *Geomorphology of Iran*, Tehran: Ghomes publication.
- هنریکسون، رابرت. (۱۳۸۱). «گودین III و گاهنگاری غرب مرکزی ایران در حدود ۲۶۰۰-۱۴۰۰ پ.م»، باستان‌شناسی غرب ایران، به‌کوشش فرانک هول، ترجمه زهرا باستی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت): ۴۰۴-۴۴۸.
- Henrickson, Robert. C. (2011). "The Godin Period III Town", In Hilary Gopnik & Mitchell Rothman (eds.), *On the High Road, The History of Godin Tepe, Iran*, 209-282.
- هورشید، شقایق. (۱۳۹۴). «کاوش اضطراری محوطه گندمزار شرقی در حوضه آبریز سد سیمره»، اثر، سال ۳۶ (شماره ۷۱): ۹۳-۱۰۸.
- Horshid, Shaghayegh. (2015). "Emergency excavation of the eastern Gandomzar site in the catchment area of Seymareh Dam", *Athar*, Vol. 36 (No. 71): 93-108.
- ابن اثیر. (۱۳۶۵). الکامل، اخبار ایران، ترجمه محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران، نشر علمی.
- Ibn I Athir. (1986). *Alkamil, Akhbar I Iran*, translated into Persian by Mohammad Ebrahim Bas-tani Parizi, Tehran: Elmi publication.
- جزیره‌ای، محمدحسین؛ ابراهیمی رستاقی، مرتضی. (۱۳۸۲). جنگل‌شناسی زاگرس، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- Jazirehi, M. H.; Ebrahimi Rostaghi, M. (2013). *Silvi culture in Zagros*, Tehran: university of Tehran.
- کسرای، سیاوش. (۱۳۳۸). آرش کمانگیر، تهران انتشارات بهمن نو.
- Kasraei, Siavash. (1959). *Arash I Kamangir*, Tehran: Bahman I no publication.
- لوین، لویس. (۱۳۸۱). «عصر آهن»، باستان‌شناسی غرب ایران، به‌کوشش فرانک هول، ترجمه زهرا باستی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت): ۴۴۸-۴۸۹.
- Levine, L. (1978). "The Iron Age, in the archaeology of western iran", in f. Hole (ed.), translated into Persian by Z. Basti, Tehran: Samt publication: 448-489.
- منصوری، پیمان. (۱۳۹۱). محوطه گله‌شگ: مطالعه اشیاء و داده‌های باستان‌شناسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد (منتشر نشده).
- Mansouri, Peyman. (2013). *The Kula-sheg Gilanegharb site: A study of archaeological objects and data*, Master Thesis. Bu-Ali Sina University (unpublished).
- مدودسکایا، یانا. (۱۳۸۴). ایران در عصر آهن ۱، ترجمه علی اکبر

- پژوهشنامه ایران باستان، سال ۱، شماره ۲: ۳-۵۴.
- Nourallahi, Ali. (2022). "The Iron Age Graveyard of Aseman Abad Intermountain Plain, Ilam Province in Central Zagros", *Ancient Iranian Studies*, Vol. 1, Vol. 2: 3-54.
- نوراللهی، علی. (۱۴۰۱). «اقتصاد و معیشت کوچ‌نشینان غرب زاگرس مرکزی پیش از دولت مدرن از دیدگاه انسان‌شناسی-باستان‌شناسی»، پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره ۱۲، شماره ۱، شماره پیاپی ۲۳: ۲۷۳-۳۲۵.
- Nourallahi, Ali. (2023). "Socio Economic and Livelihood of Western Central Zagros Nomads Before the Modern State from an Ethno Archaeological Perspective", *Iranian Journal of Anthropological Research (IJAR)*, Vol. 12, No. 1, Seri. 23: 273-335.
- نوراللهی، علی. (۱۴۰۲). بررسی معماری زمیگه‌های دشت میانکوهی آسمان‌آباد ایلام از دیدگاه قوم‌باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- Nourallahi, Ali. (2023). *Studying the zamgeh architecture of the Asmanabad lowland plain, Ilam in ethno archaeological perspective* (unpublished).
- نوراللهی، علی؛ طلایی، حسن؛ فیروزمندی، بهمن. (۱۳۹۵). «قوم‌باستان‌شناختی راه‌کارهای شکار حوزه رود گنگیر ایوان در غرب زاگرس مرکزی»، جامعه‌شناسی تاریخی، سال هشتم، شماره ۲: ۱۹۷-۲۳۰.
- Nourallahi, A., Talaie, H., Firouzmandi Shireh-jin, B. (2016). "The Ethno-archaeology of Hunting Strategies in Gangir river basin, Aivan, West Central Zagros", *JHS* 2016; Seri. 8 (N.2): 197-230
- پورشریعتی، پروانه. (۱۳۹۸). افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی، ترجمه آوا واحدی نوایی، تهران، نشر نی.
- Pourshariati, Parvaneh. (2008). *Decline and fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. translated into Persian by Ava Vahedi Navae, Tehran: nay publication.
- رضوانی، حسن. (۱۳۸۳). گزارش کاوش محوطه پشت سد کله شگ کیلان غرب، پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- Rezvani, Hassan. (2005). *Report on the Salvge Excavation at the Kolâşeg site, Guilan-E Gharb*, Tehran: ICAR (unpublished).
- شریفی، مهناز؛ شریفیان، فریبا. (۱۳۹۶). «محوطه گندمزار سیمره در ایلام؛ فضا‌های مسکونی و گورستان در عصر مفرغ براساس کاوش‌های باستان‌شناسی»، اثر، سال ۳۸ (شماره ۷۶): ۵۱-۶۲.
- Sharifi, M., Sharifeyan, F. (2016). "The Seymareh Gandomzar site in Ilam province", *Athar*. Vol. 38(N.76):51-62.
- شیشه‌گر، آرمان. (۱۳۸۴). گزارش کاوش محوطه سرخ‌دم لکی کوه‌دشت لرستان، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۰). «بررسی قوم‌باستان‌شناسی کوچ‌نشینی و ایلم‌های مناطق شمالی استان ایلام»، فرهنگ ایلام، شماره ۳۲-۳۳: ۹۳-۱۱۶.
- Nourallahi, Ali. (2011). "An Ethnoarchaeological study of nomadism and tribsway of northern regions Ilam province", *Farhang Ilam*, No. 32-33: 93-116.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۱). «گورستان‌های عصر آهن III حوزه رود گنگیر در دشت ایوان جوب گوهر و گلخان مرده»، کندوکاو، شماره ۵، سال ۴: ۷-۲۵.
- Nourallahi, Ali. (2012). "Iron Age Iii Graveyards Gangir Basin in Aivan Plain, Jub-e Gowhar and GolKhananMorda", *Kand o Kav*, Vol. 4, No. 5: 7-25.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۲). «بررسی الگوی استقرار دوره پارینه‌سنگی دشت میانکوهی آسمان‌آباد استان ایلام»، اثر، شماره ۶۰: ۱۰۶-۱۳۴.
- Nourallahi, Ali. (2013). "Survey of Paleolithic settlement patterns in Asman Abad valley of ilam province in the central zagros", *Athar*, No. 60: 106-134.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۴). بررسی باستان‌شناختی گورستان‌های عصر آهن III-I حوزه رود گنگیر ایوان، رساله دکتری (منتشر نشده).
- Nourallahi, Ali. (2014). *An Archaeological Survey of Iron Age I-III Gravyards in the Gangir river Basin in Aivan, Ilam in Central Zagros*, Doctoral dissertation, University of Science and Research Tehran.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۵). «علل و زمینه‌های تخته قابو کردن عشایر استان ایلام در دوران معاصر براساس نظریه سیستم‌ها: مطالعه موردی ایل خزل»، فره‌وشی، شماره ۲: ۱۰۷-۱۱۴.
- Nourallahi, Ali. (2014). The causes and contexts of the Ilam province nomads in contemporary based on systems theory: a case study of Il I Khizel, *Fravashi*, No. 2: 107-114.
- نوراللهی، علی. (۱۳۹۶). «جایگاه زن در عصر آهن با تکیه بر مطالعات قوم‌باستان‌شناسی در میان کوچ‌نشینان غرب زاگرس مرکزی (ایل خزل، کلهر و ملک‌شاهی)»، سرو سیمین: یادنامه دکتر سیمین دانشور، به‌کوشش شاهین آریامنش، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۳۱-۱۶۱.
- Nourallahi, Ali. (2017). "The status of women in Iron Age based on the Ethnoarchaeological studies among the nomads of western Central Zagros Khazal, Kalhor and Malekshahi tribes", In Shahin Aryamanesh (ed.), *Sarv-e Simin*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies:131-161.
- نوراللهی، علی. (۱۴۰۱الف). «گورستان‌های عصر آهن دشت میانکوهی آسمان‌آباد استان ایلام در زاگرس مرکزی»،

«قوم‌باستان‌شناسی کوچ‌نشینی و ایل‌راه‌های غرب زاگرس مرکزی»، جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۶، شماره ۲: ۱۶۳-۱۹۵.

- Talaei, H.; Nourallahi, A.; Firouzmandi Shirehjini, B. (2014). "Ethnoarchaeology of Nomadism and Tribe Ways in the West of Central Zagros", *Journal of Historical Sociology*, Vol. 6, No. 2 :163-195
- طلایی، حسن. (۱۳۸۷). *عصر آهن ایران*، تهران: سمت.
- Talaei, Hassan. (2008). *The Iron Age of Iran*, Tehran: Samt publication.

English

- Albenda, Pauline. (2018). "Neo-Assyrian Views of Foreign Cities: A Brief Survey", In Elizabeth Simpson (ed.), *The Adventure of the Illustrious Scholar Papers Presented to Oscar White Muscarella*: 279-304.
- Badalyan, R.S., Avetisyan, P.S. (2007). *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia. I. Mt. Aragats and its Surrounding Region*, BAR International Series 1697.
- Collins, Steven and Khalid Tarawneh (2013). *Tall el-Hammam Season eight, 2013: Excavation, Survey, Interpretations and Insights*, Trinity Southwest University Press.
- Collins, Steven, Carroll M. Kobs and Michael C. Luddeni. (2015). *The Tall al-Hammam Excavations, Volume 1: An Introduction to Tall al-Hammam, with Seven Seasons (2005-2011) of Ceramics and Eight Seasons (2005-2012) of Artifacts*, Winona Lake, Eisenbrauns, Indiana.
- Danti, Michael. (2013a). "The Late Bronze and Early Iron Age in Northwestern Iran", In Daniel T. Potts (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 327-376.
- Danti, Michael. (2013b). *Hasanlu V: The Late Bronze and Iron I Periods. Hasanlu Excavation Reports III*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Danti, Michael; Cifarelli, Megan. (2015). "Iron II Warrior Burials at Hasanlu Tepe, Iran", *Iranica Antiqua*, v.1: 61-157.
- DeMorgan, J. (1897). *Mission scientifique en Perse*, v.4. pt.2, Paris, Ernest Leroux, Ed.
- Frankfort, Henri; Jacobsen, Thorkild; Preusser, Conrad. (1932). *Tell Asmar and Khafaje: The First Season's Work in Eshnunna 1930/31*, university of Chicago.
- Liverani, Mario. (2014). *The Ancient Near East History, society and economy*, Routledge.

Shishehgar, Arman. (2005). *Archaeological report of excavation at sorkh Dom-e Laki, Kuhdasht, Lorestan 2nd-6th seasons 2001-2004*, Tehran: ICAR.

- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوك)*، جلد ۵، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات اساطیر، تهران.
- Tabari, Muhammad Jarir. (1994). *The History of Tabari*, Vol.5, translated into Persian by A. payandeh, Tehran: Asatir publication.
- طلایی، حسن؛ نوراللهی، علی؛ فیروزمندی، بهمن. (۱۳۹۳).

- Schmidt, E.F.; Van Loon, M.N.; Curvers, H.H. (1989). *The Holmes expeditions to Luristan*, Chicago, University of Chicago.
- Phillips, E. D. (1963). "The People of the Highland: The vanished cultures of Luristan, Mannai and Urartu, Vanished Civilizations", In Edward Bacon (ed.), *Vanished civilizations of the ancient world*, New York: McGraw-Hill: 221-240.
- Radner, Karen, F. Janoscha Kreppner and Andrea Squitieri. (2020). *The Dinka Settlement Complex 2019: Further Archaeological and Geophysical Work on Qalat-i Dinka and the Lower Town*: 5, PeWe-Verlag – Gladbeck.
- Radner, Karen, F; Kreppner, Janoscha; Squitieri, Andrea. (2019). *The Dinka Settlement Complex 2018 Continuing the excavations at Qalat-i Dinka and the Lower Town*, PeWe-Verlag – Gladbeck.
- Radner, Karen, F; Kreppner, Janoscha; Squitieri, Andrea. (2018). *The Dinka Settlement Complex 2017, The Final Season at Gird-i Bazar and First Work in the Lower Town*, PeWe-Verlag – Gladbeck.
- Radner, Karen, F; Kreppner, Janoscha; Squitieri, Andrea. (2016). *Exploring the Neo-Assyrian Frontier with Western Iran The 2015 Season at Gird-i Bazar and Qalat-i Dinka*, PeWe-Verlag – Gladbeck.
- Radner, Karen, F; Kreppner, Janoscha; Squitieri, Andrea. (2017). *Unearthing the Dinka Settlement Complex The 2016 Season at Gird-i Bazar and Qalat-i Dinka*, PeWe-Verlag – Gladbeck.
- Glatz, Claudia; Jesse, Casana; Bendrey, Robin; Baysal, Emma; Calderbank, Daniel; Chelazzi, Francesca; Del Bravo, Francesco; Erskine, Neil; Hald, Mette Marie; Laugier, Elise Jakoby; Jensen, Eric; Perruchin, Elsa. (2019). "Babylonian Encounters in the Upper Diyala River

- Valley: Contextualizing the Results of Regional Survey and the 2016–2017 Excavations at Khani Masi”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 123, No. 3: 439-471.
- Godard, Andre. (1931). *Les Bronzes de Luristan*. Ars Asiatica: Studes et Documents 17. Paris; G. Von Oest.
- Goff, C. (1968). “Luristan in the first half of the first millennium B.C.”, *Iran*, 6: 105-134.
- Goff, C. (1969). “Excavations at Baba Jan 1967: second preliminary report”, *Iran*, 7: 115-130.
- Goff, C. (1970). “Excavations at Baba Jan 1968: third preliminary report”, *Iran*, 8: 141 -156.
- Goff, C. (1977). “Excavations at Baba Jan 1968: The architecture of the East Mound, levels II & III”, *Iran*, 15: 103-140.
- Goff, Clare, Meade. (1978). “Excavations at Baba Jan: The Pottery and Metal from Levels III and II”, *Iran*, Vol. XVI: 29-67.
- Gopnik, Hilary. (2000). *The Ceramics of Godin II: Ceramic Variability in the Archaeological Record*, PhD thesis, Department of Near and Middle Eastern Civilizations University of Toronto.
- Gopnik, Hilary. (2003). the Ceramics from Godin II in the Late 7th to Early 5th Centuries BC. In Giovanni B Lanfranchi, Michael Roaf, Robert Rollinger (eds.), *Continuity of empire (?) : Assyria, Media, Persia*, 249-267.
- Gopnik, Hilary; Rothman, Mitchell S. (2011). *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*, Costa Mesa, California: Mazda Publishers in association with the Royal Ontario Museum.
- Thrane, H. (2001). *Excavation at Tepe Guran in Luristan, the Bronze Age and Iron Age Periods*, Moesgaard, with Contribution by J. Clutton-Brock; J. Balslev Jorgensen & V. Alexanderson.
- Haerinck, Ernie; Overlaet Bruno. (1999). *Djub-i Gauhar and GulKhanan Murdah: Iron Age III Graveyards in the Aivan Plain, Luristan excavation documents 3*, Leuven: Acta Iranica 36.
- Haerinck, Ernie; Overlaet Bruno. (1998). *Chamahzi Mumah: An Iron Age III Graveyard, Luristan excavation documents 2*, Acta Iranica 33, Leuven.
- Haerinck, Ernie; Overlaet Bruno. (2004a). The Chronology of the Pusht-i Kuh, Luristan. Results of the Belgian Archaeological Mission in Iran, In Kjeld von Folsach (ed.), *From Handaxe to Khan*. Essays presented to Peder Mortensen, Aarhus 2004: 118-136.
- Haerinck, Ernie & Bruno Overlaet. (2004b). The Iron Age III Graveyard at War Kabud, Pusht-i Kuh, Luristan, Luristan excavation documents 5, Acta Iranica 42, Leuven.
- Haerinck, Ernie; Overlaet Bruno. (2006). *The Early Bronze Age at Bani Surmah. Luristan Excavation Documents VI*, Acta Iranica 43, Peeters. Leuven-Dudley.
- Haerinck, Ernie; Overlaet Bruno. (2008). *The Early Bronze Age at Kalleh Nisar, Luristan Pusht-i Kuh, Luristan Excavation Documents VII*, Acta Iranica 46, Peeters/Leuven-Dudley.
- Haerinck, Ernie; Overlaet, Bruno. (2010a). “Bronze and Iron Age Pottery from the Ilam Graveyard (Pusht-i Kuh, Iran)”, *Iranica Antiqua* Vol. 45: 277-304.
- Haerinck, Ernie; Overlaet, Bruno. (2010b). *Bronze Age Graveyards to the West of the Kabir Kuh (Pusht-i Kuh, Luristan)*, Peeters. Leuven-Dudley.
- Henrickson, Robert. C. (2011). “The Godin Period III Town”, In Hilary Gopnik & Mitchell Rothman (eds.), *On the High Road, The History of Godin Tepe, Iran*, 209-282.
- Henrickson, Robert. C. (1984). *Godin Tepe, Godin III, and Central Western Iran, ca. 2600–1400 B.C.* Doctoral dissertation, Department of Near Eastern Studies, University of Toronto.
- Overlaet, B. (2005). “The Chronology of the Iron age in the Pusht-i-kuh, Luristan”, *Iranica Antiqua*, vol. XL: 1-33.
- Overlaet, Bruno. (2003). “The Early Iron Age in the pusht - I kuh, Luristean, (LuristanExcavtion Documents 1, 2, 3, 4)”, *Acta Iranica*, 3e serie, Leuven.
- Stein. Aurel. (1940). *Old routes of western Iran: Narrative of an archaeological journey carried out and recorded*, Macmillan and Co, London.
- Stronach, D., Stronach, R; Bokonyi, S. (1978). “Excavations at tepe Nush- I Jan”, *Iran*, Vol.XVI: 1-29.
- Mohammadifar, Yaghoub; Mansouri Peyman; Rezvani, Hassan. (2014). “Preliminary Report on the Salvage Excavation at the Kolāšeg, Guilan-E Gharb of Kermanshah, Iran”, *Global Journal of Human Social Science*, Vol. XIV, Issue II, Version I: 28-48.
- Moorey, P. R. S. (1980). *Cemeteries of the first millennium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish, salvaged by T.E. Lawrence and C.L. Woolley in 1913*, Oxford, BAR.
- Muscarella, Oscar White. (1988). *Bronze and Iron:*

- Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York.
- Vanden Berghe, L. (1971a). "Excavations in Pusht-i Kuh (Iran) Tombs Provide Evidence on Dating Typical Luristan Bronzes", *Archaeology*, Vol. 24, No. 3, A special issue Highlighting Islamic Archaeology (June 1971): 263-271.
- Vanden Berghe, L. (1971b). "Excavation in pusht kuh. Tombs provide Evidence on dating typical luristan Bronzes", *Archaeology*, No. 24: 263-271.
- Vanden Berghe, L. (1987). "Les pratiques funéraires à l'âge du Fer III au Pusht-I kuh, Luristan: les necropoles genre war Kabud", *Iranica Antiqua* XXII: 201-266.
- Vanden Berghe, L. (1966). Surveys and excavations, Pošt-e Kuh, Luristan, preliminary reports. (a) 1st and 2nd campaigns, 1965-66; excavations at Tappa Kalwali and Var Kabud: "Belgische opgravingen in Luristan", *Phoenix* 12/2: 337-352.
- Vanden Berghe, L. (1979). "La nécropole de Mir Khair au Pusht-i Kuh, Luristan", *Iranica Antiqua*, Vol. 14: 1-37.
- Vanden berghe, L. (1977). "La necropole de Chamzhi Mumeh, une grande fouille de l'âge du fer au luristan, Iran", *Archeologia*, No. 108: 52-63.
- Vanden Berghe, L. (1972). "Recherches archéologiques dans le luristan Cinquieme campagne 1969. Prospections dans le Pusht-kuh central", *Iranica Antiqua*, vol. IX: 1-48.
- Vanden Berghe, L. (1968). *Het Archeologisch onderzoek Noor De Branscultuur Van Luristan, Opgravingen In pusht-ikouh, kal wale En warkabud (1965 en 1966) Les Recherches Archeologiques Dans le Luristan Fouilles Dans Le pusht-i-kouh kalwali et warkabud*, Brussel.
- Vanden Berghe, L. (1968). "La nécropole de Bani Surmah. Aurore d'une civilisation du Bronze", *Archéologia* 24: 52-63.
- Vanden berghe, L. (1973a). "Recherches Archeologiques dans le Luristan, Fouilles a Bard-i-bal et a Payikal, prospections dans le district d Aivan", *Iranica Antiqua*, Vol X: 1-79.
- Vanden berghe, L. (1973b). "Le luristan a l'age du fer, la necropole de kutal I gulgul", *Archeologia*, n.65: 16-29.
- Vandenberghé, Louis. (1975). Mission archéologique dans le Post-e Kuh Lorestan. La nécropole de Camahzi-Mumah 1974", *In Proceedings of the IVth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, 1975*, Tehran, 1976: 337-367.
- Vanden berghe, L. (1992). "Prospections archéologiques dans le district de Shirvan-Chardaval (Pusht-i Kuh, Luristan)", *Iranica Antiqua* 27, 1992: 1-73 (with A. Tourvets).
- Vanden berghe, L. (1977). "La nécropole de Chamzhi Mumah. Une grande fouille de l'âge du fer au Luristan. Iran", *Archéologia* 108: 52-63.
- Vanden berghe, L. (1980). "Des tombes de l'âge du Fer au Luristan. La nécropole de Djub-i Gauhar en Iran", *Archéologia* 138: 32-47.
- van Zeist, W.; Wright, H.E. (1963). "Preliminary pollen studies at Lake Zeribar, Zagros Mountains, southwestern Iran", *Science*, Vol. 140: 65-67.
- van Zeist, W. (1967). Late Quaternary vegetation history of western Iran. *Rev. Palaeobot. Paly-nol.* Vol. 2, 301-311.
- Wright, H. E, McAndrew's, J. H; van Zeist, W. (1967). "Modern Pollen Rain in Western Iran, and its Relation to Plant Geography and Quaternary Vegetation History", *Ecology*, Vol. 55: 415-443.
- Young, T.C. (1965). "A comparative ceramic chronology for western Iran, 1500- 500 B.C.", *Iran* III, 1965: 53-85.
- Young, T Cuyler. Jr. (1969). *Excavation at Godin Tepe: First progressive report*, Royal Ontario Museum (ROM).
- Young, T. C.; Levine, L. D. (1974). *Excavations of the Godin Project: Second Progress Report*, Toronto: Royal Ontario Museum.

